

PERSÁNYI MIKLÓS

A környezetvédő állampolgári és mozgalmi aktivitás
fejlődése külföldön és hazánkban

(kandidátusi értekezés)

1986.

Kutatóhely: MSZMP Politikai Főiskola Nemzetközi Politikai Tanszék
Tudományos vezető: Kilényi Géza, az állam- és jogtudományok
doktora

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

"Még egy egész társadalom, egy nemzet, sőt egy időben létező összes társadalmak együttvéve sem tulajdonosai a földnek, hanem csak birtokosai, haszonélvezői és az a kötelességük, hogy mint boni patres familias (jó családapák) jobb állapotban hagyják örökül a következő nemzedékeknek."

(Marx: A tőke, III.)

ELŐSZÓ

BEVEZETŐ

I. RÉSZ. A KÖRNYEZETVÉDŐ TÁRSADALMI AKTIVITÁS NÉHÁNY ÁLTALÁNOS

<u>KÉRDÉSE</u>	1
1. A környezetvédő társadalmi aktivitás feltételei	2
1.1 A környezet károsodásából adódó személyes érintettség szerepe	5
1.2 Az anyagi szükségletek kielégítettségének szerepe	9
1.3 Tudati-felépítményi természetű feltételek	12
2. A szervezett állampolgári, mozgalmi környezetvédő tevékenység gyökerei és társadalmi bázisa	14
2.1 A környezet károsítása elleni tiltakozás	15
2.2 A bioszférát vizsgáló tudományos összefogás	21
2.3 A természetvédő csoportosulások új aktivitása	24
2.4 A környezetvédelem társadalmi bázisa	31
Az I. rész összefoglalása: A környezetvédő aktivitás szerepe	36

II. RÉSZ. A KÖRNYEZETVÉDŐ AKTIVITÁS FEJLŐDÉSE KÜLÖNBÖZŐ

<u>TÁRSADALMI VISZONYOK KÖZÖTT</u>	41
3. Környezetvédő aktivitás tőkés társadalmi feltételek között	42
3.1 A fejlett tőkés országok környezeti állapota, környezetpolitikájuk fejlődése	42
3.1.1 Az ökológiai válság tünetei	49
3.1.2 Társadalmi reakciók	54
3.1.3 A környezetminőség javuló elemei	58
3.1.4 A környezetvédelem ára	59
3.2 A fejlődő országok ökológiai válsága	62
3.2.1 Ökológiai veszélyek a harmadik világban	63
3.2.2 Zsákutcák és kiutak	73
3.3 A környezeti válság elleni tiltakozás a tőkés világban	78
3.3.1 A környezetvédők az "új társadalmi mozgalmak" résztvevői	80
3.3.2 A környezet védelme érdekében szerveződő társadalmi nyomás	88
3.3.3 A környezetvédelmi érdekek képviselőit, érdekérvényesítésének módszerei	98
3.3.4 A zöld pártok	110
3.3.5 A munkásmozgalom és környezetvédők	121
4. Környezetvédő társadalmi aktivitás a szocialista országokban	133
4.1 A szocialista országok környezeti állapota, a kommunista pártok környezetpolitikája	133
4.2 Környezetvédő társadalmi aktivitás lehetőségei és példái a szocialista országokban	148
A II. rész összefoglaló következtetései: A tőkés és a szocialista feltételek között kibontakozó környezetvédő társadalmi aktivitás jellegzetes vonásai	158

III. RÉSZ. A KÖRNYEZETVÉDŐ AKTIVITÁS FEJLŐDÉSE MAGYAR- ORSZÁGON

168

5. A környezetvédelmi társadalmi aktivitás fejlődése hazánkban	169
5.1 A környezetvédelem előzményeinek időszaka	171
5.2 A korai emocionális aktivitás időszaka	173
5.3 A szintentartó strukturálás időszaka	181
5.4 Az érlelődő tömeges aktivitás időszaka	184
5.5 Az érett társadalmi aktivitás időszaka	190
6. A magyar társadalmi szervezetek és állampolgári csoportosulások környezetvédelmi tevékenységének alakulása	192
6.1 Az MSZMP környezetvédelmi kérdésekkel kapcsolatos álláspontjának fejlődése	195
6.2 A Hazafias Népfront tevékenységének fejlődése	199
6.3 Az ifjúsági szervezetek tevékenységének fejlődése	206
6.4 A szakszervezetek tevékenységének fejlődése	214
6.5 Egyéb társadalmi szervezetek és mozgalmak környezetvédelmi tevékenységének fejlődése (MTESZ, TIT, Vöröskereszt, egyesületek)	219
6.6 Tisztán környezetvédelmi profilú állampolgári aktivitás szerveződése	231
6.6.1 Településhez, tájhoz kötött lakossági aktivitás	233
6.6.2 Természetvédő egyesületek	237
6.6.3 Környezetvédő csoportosulások	240
A III. rész összefoglaló következtetései: A hazai környezetvédő társadalmi aktivitás fejlődésének várható tendenciái	245

FÜGGELÉK

- A. Jegyzetek, irodalmi hivatkozások
- B. Ismertetések
- B/a Adalékok a társadalom és a bioszféra kapcsolatának marxi-engelsi értelmezéséhez
 - B/b Globális változások az emberiség és a Föld viszonyában
 - B/c A földi környezet állapota
 - B/d A szocialista országok környezetpolitikájának néhány jellemző példája

E L Ő S Z Ó

A környezetvédelem - amelyet kezdetben sokan "múló divatnak" gondoltak - már tartós politikai jelenséggént szerepel a mai magyar társadalom életében is. Az, hogy maga a "környezetvédelem" fogalom hirtelen, szinte egyik napról a másikra jelentkezett a hatvanas évek során, nem jelenti sem azt, hogy ugyanilyen gyorsan el is múlhat, sem pedig azt, hogy előzmények nélküli dologról van szó. Az az időpont viszont, amikor a korábban viszonylag elkülönült kategóriák /mint például a természetvédelem, földvédelem, vízminőségvédelem/ mellé egy integrált fogalom lép /nevezzük akár környezetvédelemnek, akár környezetfejlesztésnek, vagy bármi másnak/ minőségi változást jelez.

A fogalom hazánkban is tapasztalt hirtelen megjelenése a hatvanas évtized fordulóján, majd gyors terjedése, s a körülötte rendre fellobbanó viták is azt a tézist támasztják alá, hogy a környezeti problémák gyökeres megoldásának nincs alternatívája. Tapasztalhattuk azt is, hogy e problémák a valódi megoldások hiányában ciklikusan visszatérnek, növekvő komplexsé válnak. Megoldásuk csak a politika más területeivel /gazdaság-, életszínvonal-, szociál-, kultúr- stb. politika/ összhangban képzelhető el, mert az ökológia-politika nem egy olyan átlagos politikai terület, amely más reszortok mellett áll, hanem az emberi lét egész kialakításának integráns alkotórésze.

A környezetvédelem esetében egy, a láncreakciókhoz hasonló egyre gyorsuló ütemű változás-sorozattal van dolgunk, amelynek eleinte térben és időben egyaránt elkülönülten jelentkező elemei - vagy rész-reakciói - még nem hordoztak politikai reflexeket is kiváltó komoly figyelmeztető erőt. Később azonban a kritikus pontok sűrűsödnek, a ciklus rövidül, s mind több részlet jelzi a folyamat elhatalmasodó következményeit. Ekkor a jelenségek totalitása, integrált volta sem marad tovább rejtve - s e más minőségbe történő átcsapás a társadalom különböző csoportjainak a dologgal kapcsolatos viszonyait is gyökeresen átrendezi.

Ezeket a változásokat és átrendeződéseket követhettük nyomon az elmúlt másfél-két évtizedben, és kísérelhetjük figyelemmel napjainkban is, ha a környezetvédelem kibontakozását akár világléptekkel, akár hazai viszonyainkat elemezve tekintjük át.

Disszertációmban a politikatudomány - önmagában is interdiszciplináris szférái - felől törekszem a környezetvédelem néhány általános, illetve részkérdésére több tudományág segítségével választ keresni. Tanulmányozni kívánom a környezetvédelem fogalmának kialakulását és fejlődését, a társadalomban az iránta növekvő figyelmet, illetve a környezetvédő állampolgári és mozgalmi tevékenység alakulását. A jelenségek leírásával az összegyűjtött anyag csoportosításával, elemzésével és következtetésekkel kívánom igazolni az értekezés fő tézisét: hatékony környezetvédelem csak a társadalom tagjainak széles körű részvételével képzelhető el, és szükséges, hogy ehhez mind az egyéni, mind a kollektív fellépés feltételei biztosítva legyenek.

A dolgozat első részében /1. és 2. fejezet/ a környezetvédelem és a környezetvédő társadalmi aktivitás néhány alapvető kérdését fejtem ki: második részében /3. és 4. fejezet/ a különböző társadalmi rendszerű országok környezeti helyzetének, illetve az evvel kapcsolatos környezetvédő állampolgári és mozgalmi aktivitás jellegzetes vonásait mutatom be, a harmadik rész /5. és 6. fejezet/ a környezetvédelem hazai történetéről és a magyar társadalmi szervezetek, illetve állampolgári csoportok ezirányú fellépéséről adok áttekintést.

A környezetvédelem fogalma külföldön keletkezett, s csak később honosodott meg hazánkban. Éppígy a környezetvédő állampolgári és mozgalmi aktivitás számos jelensége is jól tanulmányozható külföldön, ahol a környezeti állapot romlása korábban bekövetkezett. Ezért tartom szükségesnek a világ más országaiban, illetve nemzetközi méretekben is testet öltő ezirányú aktivitás, sőt társadalmi nyomás alakulásának vizsgálatát, nálunk is érvényes általános jegyeinek feltárását a hazai jelenségekre gyakorolt hatások miatt néhány területen a szükséges összehasonlítások elvégzését. Kisérletet teszek a környezetvédő társadalmi aktivitás feltételeinek meghatározására, a mozgalmi tevékenység előzményeinek és társadalmi bázisa főbb vonásainak feltárására. Szembesíteni kívánom azokat a nézeteket, amelyek a különböző társadalmi rendszerek környezetvédelmi lehetőségeivel kapcsolatosak, illetve be szándékozom mutatni e lehetőségek tükrében a környezetvédő

társadalmi aktivitás alakulásának fontosabb jegyeit és jellemző példáit. Ezek alapján kísérelem meg a hazai környezetvédelem fejlődése útjának időszakolását, a hazai társadalmi szervezetek, illetve a lakossági tevékenység alakulásának főbb eseményeinek és a változások tendenciáinak bemutatását.

A felsorolt célkitűzések mindegyike alkalmas témát kínálhat egy-egy önálló disszertáció kidolgozásához, hiszen egyrészt jelentőségük, másrészt feltártságuk hiányai indokolják a velük való nagyobb mélységű foglalkozást. A környezetvédelem politikai folyamatai leírásában és ezek elemzésében fennálló hiányok miatt azonban elsődleges fontosságúnak tartottam a szélesebb körű tekintést, a nagyobb számú jelenség többirányú megközelítését még akkor is, ha evvel az interdiszciplináris jellegből adódóan helyenként jogos hiányok vethetők fel az egyes szaktudományok részéről. Szükséges volt a téma határainak megállapítása részint tartalmi okok miatt, másfelől a terjedelmi korlátok sem tették lehetővé, hogy a kapcsolatban álló valamennyi fontos kérdés helyet kapjon az értekezésben. Ezért számos olyan - olykor már kidolgozott - részről le kellett mondanom, amelyek a téma szűkebb értelmezésébe nem voltak beilleszthetők. Másfelől arra is tudatosan törekedtem, hogy a dolgozatban elsősorban a hazai, vagy a marxista irodalomban még leiratlan, vagy kevésbé feldolgozott kérdések kifejtése kapjon helyet. Ezért a témához ugyan szorosan illeszkedő, de más szerzők által korábban már értékelt jelenségekkel csak röviden foglalkozom. /Néhány kérdés áttekintését azonban - éppen az értekezés egésze szempontjából viselt jelentőségük s a munkahelyi vita során megfogalmazott jogos igények miatt - szükségesnek tartottam a munka függelékében elhelyezni. Ilyenek: a bioszféra-társadalom kapcsolatrendszer marxi-engelsi értelmezése, a globális problémák áttekintése, a földi környezet állapotának leírása, egyes szocialista országok környezetpolitikájának ismertetése./

Mindezek miatt nem vállalkozhattam számos, egyébként valóban fontos kérdés részletes bemutatására, mint: az állami környezetvédelmi intézmények tevékenységének alakulása, a környezetvédelem közgazdasági összefüggései /akár a gazdasági-társadalmi költségek, akár a szabályozás mechanizmusa stb. oldaláról/, a jogi eszközrendszer és fejlesztési lehetőségei, a posztmateri-

ális és környezetvédő filozófiák és ideológiák fejlődése, a tudományos közélet környezetvédelmi szerepe, stb. A dolgozattal a további tudományos kutatómunkához, a többféle nézőpontú szintézishez, elsősorban a hazai környezetpolitika elvi és gyakorlati továbblépéséhez kívánok adalékokat szolgáltatni. A környezetvédelem politikai folyamatai leírásában és elemzésében fennálló hiányok miatt tudatosan vállaltam a leíró-bemutató-összegző funkciókat, de a rendelkezésre álló anyag csoportosításával, a szükséges következtetésekkel, a várható tendenciák ábrázolásával állást is kívánok foglalni, mégha az olyan új, és gyorsan formálódó területeken, mint amilyen a környezetvédelem is, gyakoriak lehetnek az olyan helyzetek, amikor több szaktudományos hipotézis is egyenlő esélyekkel birkózik egymással. Emiatt néha még olyan esetekben is fontosnak gondoltam a nézetek bemutatását, ha véleményemnek nem kívánom a döntőbíró szerepét tulajdonítani.

Az anyaggyűjtés forrásainak tekintélyes részét a külföldi és a hazai környtárakból hozzáférhető szakirodalom, a környezetvédelemmel foglalkozó társadalmi szervezetek, mozgalmak levelezés útján megszerzett dokumentumai, valamint külföldön /Hollandiában és Dániában/ folytatott tanulmányutak tapasztalatai biztosították. Az adatgyűjtést és a kidolgozó munkát gyakorlatilag 1985 végén zártam le.

Külön kell szólni arról is, hogy a hazai környezetvédelmi társadalmi aktivitás írásos forrásai szűkösek, sok tekintetben esetlegesek. Nagy szükség volt arra, hogy e munkában fontos szerepet viselő szakemberektől, köztük tudósoktól, közéleti személyiségektől vagy jelentősebb csoportokat képviselő személyektől 1985 során mélyinterjúk útján szerezzek információkat. A munkámhoz nyújtott nélkülözhetetlen segítségért ezúton is köszönetemet kifejezve sorolom fel adatközlőim nevét:

Ábrahám Kálmán, államtitkár, az OKTH elnöke, Balogh János, ökológus, akadémikus, ny. egyetemi tanár az ELTE-n, Egerszegi Gyula, jogász, az OVH osztályvezetője, Gonda György, ny. államtitkár, György Lajos, orvos, a KOKI osztályvezetője, Gyulai Iván, muzeológus, a BAZ megyei TVE alelnöke, Haraszti László, orni-

tológus, a MME főtitkár-helyettese, Jakucs Pál, ökológus, akadémikus, egyetemi tanár a KLTE-n, Kállai György ornitológus, a MME főtitkára, Kántor Sámuel, a HNF OT politikai munkatársa, Kilényi Géza, jogász, az ÁSZI igazgatóhelyettese, Láng István, akadémikus, az MTA főtitkára, Madas András, ny. miniszterhelyettes, Pásztor Erzsébet, biológus, tanársegéd az ELTE-n, Rakonczay Zoltán, az OKTH általános elnökhelyettese, Schnitzler József, orvos, ny. egyetemi tanár a DOTE-n, S. Hegedüs László, a HNF alelnöke, Simai Mihály, közgazdász, akadémikus, a VGKI igazgatóhelyettese, Sólyom László, jogász, egyetemi tanár az ELTE-n, Straub F. Brunó, akadémikus, országgyűlési bizottság elnöke, Szentágothai János orvos, akadémikus, egyetemi tanár a SOTE-n, Szórádi Sándor, a KISZ KB titkára, V. Nagy Imre, mérnök, egyetemi tanár a BME-n, a HNF Környezetvédelmi MB elnöke.

Ugyancsak e helyen mondok köszönetet a kutatómunka feltételei biztosításáért kutatóhelyem vezetőinek, különösen Balogh Andrásnak és Lick Józsefnek; kutatóhelyem könyvtára dolgozóinak; szakmai tanácsaiért, hasznos útmutatásaiért Kilényi Gézának; valamint az értekezés formába öntéséhez nyújtott segítségért Árkai Istvánnénak, Szabó Ildikónak és Fábián Andreának.

B E V E Z E T Ő

A "környezetvédelem" fiatal fogalom a tudományban. Fiatalsága (alig régebbi két évtizednél) ellenére a róla szóló tanulmányok, dolgozatok ma már világszerte könyvtárakat töltenek meg. A kifejezés felett megszületésétől fogva polémia folyik. Sokak szerint a régebben kialakult "természetvédelem" fogalom átértelmezéséről vagy netán részterületéről van csupán szó, mások viszont a kifejezés egyoldalúságát bírálják védekező-elhárító íze miatt, s akad olyan használat is, amely csak állandóan melléillesztett toldalékokkal érzi teljesnek értelmét (például a szovjet szóhasználat "a természet védelme és a természeti erőforrások ésszerű használata" tartós szókapcsolaton érti azt, amit a hazánkban gyakori, ám ugyancsak túlbonyolított "környezet- és természetvédelem" fogalom jelent). A kérdéssel régebben birkózó nyugati szakirodalomban többnyire a "környezetvédelem" (pl. „Umweltschutz”, vagy „protection of environment”), esetleg még rövidebb változata (pl. a "környezetvédelmi" értelmén az "environmental" - a nálunk is terjedő "környezeti" - megfogalmazás) kifejezés használatos.

Az új fogalom meghatározása felett is sok volt a vita, bár még az általános művek szerzőinek többsége is kerüli a pontos definíció megadását. Ez is alátámasztja azt, hogy alakuló, formálódó fogalomról, netán tudományos oldalról önállósuló diszciplínáról van szó. A definíciók közül értekezésemben a környezetvédelem kifejezést abban az értelemben használom, amely szerint a környezetvédelem: az eleve adott természetes és a történelem során létrehozott mesterséges környezetek káros egymásra hatását, illetve ennek következményeit elhárítani hivatott emberi tevékenységek összefüggő rendszere, amelyben egyaránt benne foglaltatnak a károk létrejövetelét eleve elhárító és az adott károk megszüntetését szolgáló intézkedések, valamint a természet erőforrásaival az emberi környezet tervszerű fejlesztése érdekében való ésszerű gazdálkodás¹.

Nem lehet kétséges, hogy e definíció szerint a környezetvédelem tanulmányozása során csak rendszerszemléletű és interdiszciplináris megközelítéssel lehet eredményt remélni. Meg kell jegyezni azt is - s ez a dolgot számos hiányosságára is magyarázat lehet -, hogy az elemző áttekintés szolgálatában álló marxista tudományág valójában még nem jött létre. A tőkés országok tudományos életében már testet öltött a diszciplináris elkülönültség e jellemzően a snow-i "két kultúra" határán álló interdiszciplina esetében. Ezért születik az "environmental science", vagy a "political ecology", vagy "environmentalism", vagy "ecologisme", vagy "Umweltwissenschaft" néven számontartott tudomány területén tudományos munkák sokasága. Számos marxista javaslat is felvetődött a szocialista feltételek között hasonlóan meglévő, illetve megszülető objektív igények kielégítésére. Már 1971-ben külön tudományágként javasolták lengyel tudósok a környezet átalakításával és védelmével foglalkozó "szozológia" létrehozását², 1975-ben az ún. "Moszkvai Klub" keretén belül "globális ökológia" művelését ajánlották a természet és társadalomtudományok határán új tudományágként³, 1979-ben pedig már a "marxista társadalomökológia" szükségességét hangsúlyozzák ahhoz, hogy a társadalom és a természet létszférájának kölcsönhatásait feltáró elmélet szempontjából rendszerezhetők legyenek az eddigi tudományos ismeretek és ésszerűbben meg lehessen szervezni a kutatómunkát⁴. Hazai szerzők is sürgetik e diszciplina létrejöttét, amelyet "tervszerű környezetfejlesztés", vagy "környezetgazdaságtan", esetleg a "bioökonomiai rendszerek irányításának és szabályozásának elmélete" néven javasolnak számon tartani.⁵

A marxista szakirodalom gyakorlati szóhasználatában - különösen a fejlett tőkés országokban komoly politikai súlyra szert tevő, önmagukat szívesen "ökológiainak" nevező mozgalmak és szervezetek működésének hatására - a körülíró bonyolult megfogalmazások mellett a "társadalmi ökológia", vagy a "politikai ökológia" kifejezés terjed, amit a természettudományok (elsősorban a biológia) határain belül működő "valódi" ökológusok általában tiltakozással fogadnak⁶. Bizonyos, hogy félelmük jogos elemei ellenére e félreérthető szóhasználat csak akkor érhetne véget, ha kialakul

az a tudományág, amelynek a hagyományos ökológia éppúgy részhalmaza, mint a biológiának. A jelenleg érvényes, de könnyen bírálható kifejezésből kiindulva nevezhetnénk "környezetvédelem-tudománynak", vagy kissé szokatlan hangzó nyelvújítással (az "environmentalism" mintájára reformkori képzési módszerrel) "környezetészetnek" is, ám a lényeg nem a taxonómia, hanem az, hogy a környezetvédelem általános problémáinak megoldására lehetetlen egy, vagy egyes tudományágak fegyverzetével vállalkozni. Vannak ugyan olyan szűkebb részkérdések, amelyek egy-egy tudományág területéhez konkrét módon kapcsolódnak (akár a természet-, az agrár-, a műszaki, az orvostudományok, akár egyes társadalomtudományok, például a jog vagy közgazdaságtan területéről van szó), ám gyakorta még a részmegoldások elérésekörsem mellőzhető más tudományágak közreműködése, s nyilvánvalóan igény van a szintetizáló áttekintésekre is.

Ezt támasztja alá az is, ha az "ember-környezet" probléma felvetődését, értékelését és interpretációját leíró irányultsági típusokat Lauritsin-Vihalemm⁷ értékorientációs paraméterei szerint sorra vesszük: általános ökológiai, megismerő, etikai, esztétikai, kulturális-történelmi, ideológiai, orvosi-biológiai, fogyasztói, társadalmi, termelési-gazdasági, technikai-technológiai, irányítói-intézményi, jogi, külpolitikai. Nyilvánvaló, hogy mindezek egyszerre és együtt történő kezelése nyilvánvalóan lehetetlen. Ismeretük mégis támpontokat ad annak felbecsülésében, hogy egy-egy problémakör megoldásához törekvő irányultságunk helyzetét pontosabban legyünk képesek meghatározni. A komplexitás igénye pedig hangsúlyozottan veti fel annak szükségességét, hogy a dialektikus és történelmi materializmus klasszikusainak tanításaiban keressük meg azokat a szilárd kiinduló pontokat, amelyekről a téma részletkérdései is biztonsággal kezelhetők.

A marxizmus klasszikusai számos munkájukban foglalkoztak a társadalom és a természet kapcsolatának kérdéseivel.⁸ Ez koruk igénye is volt, s nem pusztán véletlen egybeesésnek tulajdoníthatjuk például azt, hogy Engels is akkor írja "A természet dialektikáját", amikor Haeckel az ökológia fogalmát megteremti⁹. Bár a XIX. században az ember környezetpusztító tevékenységének planetáris eszközei még nem voltak láthatóak, így kevés tudós figyelmét keltet-

ték fel a környezeti kérdések, Marx és különösen Engels számos művében foglalkozik közvetetten, s több helyen direkt módon környezetvédelminek tekinthető kérdésekkel. (E gondolatok részletesebb és eredeti formájukban történő bemutatására ehelyütt az értekezés adta keretek, másrészt a kitűzött téma szerkezeti hangsúlyai miatt aligha vállalkozhatnék. Mivel azonban Marx és Engels néhány munkáját a dolgozat más részeinek megírását is befolyásoló elméleti bázisként használtam, ezekben foglalt nézeteik rövid áttekintését az értekezés függelékében helyeztem el.)

Marx és Engels ökológiai nézeteit H. L. Parsons⁸ a következőkben foglalja össze: az ember elképzelhetetlen a természetben lejátszódó evolúciója, illetve a természetben szerszámaival végzett átalakító munkája nélkül; az emberi természet igazi lényege a természettel való dialektikus kapcsolat, melyben az ember átalakítja a természetet és ő is átalakul általa; az ember számára a természet definíciója az, hogy a természet az embert megteremtő környezet anyagaiból és erőiből áll és fordítva; mivel a kapitalizmus az embert dehumanizálja, a természetet denaturalizálja, tehát szükség van egy humanista, naturalista alternatívára.

Más szerzők (pl. Romoren) azt vetik fel, hogy a klasszikusok hagyatékában nincs egyértelmű válasz arra, hogy mik az ipari munkaformák természetes határai. Persze, ha nem extenzív módon gondolkodunk, felismerhetjük, hogy a valóságban ilyen hatások nincsenek is. Vannak olyan vélemények is, hogy az ember és környezet között kölcsönviszonyok ellenőrzésére és szabályozására hiányzik a szocialista viszonyokra adaptálható elméleti bázis.¹⁰ E vélemények helytállósága azért kérdéses, mert valójában nem is várható kész recept évszázadok korábbi elméleti munkákban, a mai gyakorlat kérdéseire például a környezeti problémák terén. Arra viszont gazdag iránymutatást kínál Marx és Engels hagyatéka, hogy milyen elvi alapokon és milyen módszertani fegyverzettel fogjunk e problémák megoldásához.

A természeti környezet és a társadalom egységének marxi feltárásában számos, napjainkban is elvi útmutatást adó gondolat van, melyek alapelveit Varró R. nyomán⁸ a következőkben összegezhethetjük: a természet és a társadalom, valamint az emberek egymáshoz való viszonyát olyannak fogták fel, ahol az egyik fejlettségében tükröződik a másik fejlettsége és fordítva; az embernek egyedülálló uralmi lehetősége van a természet felett, de az nem abszolútizálható, hanem csak viszonylagos; ebből adódik az a felfogás, amely szerint az emberi szabadság a szükségszerűség felismerése, és az ennek alapján történő, hozzáértő cselekvés megvalósítása; a természet és társadalom egysége ellentmondásokkal terhelt egység, melyben a függőség és a függetlenedés dialektikus kölcsönhatása valósul meg - így a természet erőivel szemben létrejövő újabb szabadságfok a függőség egyre magasabb szintű, egyre összetettebb formáját hozza létre; végül az értelmezés alapvető vonása a történelmi szemlélet, amely a kapcsolatok fejlődésében figyelemmel kíséri azt, hogyan zajlik le a természettel való kezdeti differenciálatlan egység felbomlása, mely mélypontját a természettel való elidegenülés formájában éri el, és megmutatja azt a lehetőséget, amikor a természettel való magasabb szintű egység a kommunista társadalomban úgy jöhet létre, hogy a természet el-sajátítása és megőrzése egymástól elszakíthatatlan tevékenység-forma lesz.

A társadalom és a természet kapcsolata, az ember és környezetének viszonya a marxizmus klasszikusainál nem hántható le ember és ember kapcsolatáról, az emberi lét társadalmi jellegét nem függetlenítik természeti jellegétől. Csakis e dialektikus szemléletmód alapján közelíthetjük meg az emberiség létének a XX. század végén egyre élesebbé váló, egyik leginkább égető kérdését: a természeti és társadalmi környezet viszonyát, amelyet egymás kölcsönös környezeteként tanulmányozhatunk.

A marxizmus klasszikusai számára a természet és társadalom egysége magától értetődő volt, s sokkal inkább azt tartották rendellenesnek, hogy ez az egység megbomlott. Marx szerint: "Hogy az ember fizikai és szellemi élete összefügg a természettel, annak nem más az értelme, minthogy a természet összefügg önmagával, mert az ember a természet része."¹¹

I. rész

A KÖRNYEZETVÉDŐ TÁRSADALMI AKTIVITÁS NÉHÁNY
ÁLTALÁNOS KÉRDÉSE

1. fejezet: A környezetvédő társadalmi aktivitás feltételei
2. fejezet: A környezetvédő aktivitás gyökerei és társadalmi
bázisa

Összefoglalás és következtetések;

A környezetvédő társadalmi aktivitás eredete

1. A KÖRNYEZETVÉDÓ TÁRSADALMI AKTIVITÁS FELTÉTELEI

A környezet problémáit az elmúlt másfél évtizedben lényegesen jobban megismerték az emberek. Ismeretessé váltak a megoldások lehetőségei is, bár alkalmazásukat a világ sok országában hátráltatja a politikai akarat hiánya, a gazdasági ellenérdekeltség, a szűkös erőforrások vagy a tájékozatlanság. Azt azonban már általános érvényűnek tekintem, hogy a "környezet" és a "fejlődés" fogalmi szétválaszthatatlanok, s hogy az élet minőségének tartós javulásához a fejlődésnek környezeti szempontból is kielégítőnek kell lennie.

A hatvanas évek végére "egy új faj, a 'környezetész' (environmentalist) jelent meg türelmetlen dolgokat mondva az önmagáért való gazdasági növekedésről és költséges szennyezés-ellenőrzést követelt" állítja M. Tolba, az UNEP főigazgatója.¹ A felismerés pontos, az "új faj" valóban megjelent. Kérdéses azonban az, hogy miért, miért éppen akkor és éppen ott bukkant fel a környezetvédelmi aggodalom és aktivitás? Ahol pedig nem jött még létre, miért késik? Miért nem válik mindenütt automatikusan a politika számára fontos kérdéssé az egyébként joggal fontos ügy?

"A környezet védelmét illetően azt lehetne képzelni, hogy ez olyan ösztársadalmi ésszerűség, amely magától értetődően hatol be az állami politikába, s lesz állami feladattá. Erről azonban szó sincs." - írja Tamás András. Pedig a társadalom számára lényeges kérdéssé csak akkor válnak az egyébként tényleg lényeges kérdések, ha azok mint politikai kérdések is megjelennek, s besorolódnak abba a rendszerbe, amelyben a politika munkamegosztása funkcionál.²

E rendszer azonban nem önszántából változik, hiszen bármely új probléma megjelenése a hatalom megszerzése, illetve megtartása érdekében kialakult viszonyokban, esetleg a meglévő egyensúlyban szükségképpen változásokat okoz. A környezetvédelem is ilyen új problémaként vált a társadalmak jelentős tömegeit érintő kérdéssé az elmúlt másfél évtizedben. Megjelenésének időpontja, s fel-

vetődésének élessége azonban nagyon differenciált. Legkorábban (a hatvanas évek derekán) az Amerikai Egyesült Államokban és Japánban vált széles körű társadalmi konfliktus okává, majd néhány év késéssel a többi magasan fejlett tőkés országban (a hetvenes évek elején az NSZK-ban, Franciaországban, Nagy-Britanniában, Skandináviában, a Benelux-államokban) játszódott le e folyamat. Ezek után mintegy évtizednyi késéssel (a nyolcvanas évek első felében) jelentkeztek a tömeges környezeti aggodalom első markáns jelei a gazdaságilag közepesen fejlett társadalmakban (így pl. a dél-európai tőkés országokban vagy a közép-európai szocialista országokban).

Ennek alapján azt is gondolhatnánk, hogy a képlet egyszerű: azért érettebb a társadalmi aktivitás, mert több a szennyező mellékhatás, komolyabb a környezet károsodásának mértéke, hiszen a magasabb gazdasági fejlettség miatt nagyobb az ipar, a mezőgazdaság, közlekedés stb. produkciója. Bár valóban van a gazdasági fejlettség és a környezetvédelmi társadalmi aktivitás között összefüggés, ez a korreláció azonban nem érvényesül mechanikusan. A környezet veszélyeztetettségének volta, vagy a szennyezettség sem egyszerűen attól függ, hogy mennyire fejlett egy ország gazdaságilag: közismert, hogy a szennyeződés mértéke éppen a közepesen fejlett, nagy kitermelő iparágakkal rendelkező országokban a termelési és szolgáltatási ágazatok közepes műszaki fejlettségi szintjén különösen nagy, s a gazdasági fejlettség magasabb fokán - ahol magasabb műszaki színvonal, hatékonyabb anyag- és energiagazdálkodás érvényesül - pedig kisebb.³ Azt is fontos felismerni, hogy még a szennyezettség szintje sem az a tényező, amely egy társadalom környezetvédelmi aktivitását önmagában magyarázhatná.

Az említett kapcsolat azonban egyáltalán nincs tiszta korrelációban a társadalmi környezetvédelmi aktivitással sem. Ha ez így volna, akkor az angol gyáripár centrumaiban már legalább száz esztendeje, a Ruhr-vidéken több mint fél évszázada folyamatosan léteznének tiltakozó csoportok vagy akár zöld pártok, de Dörögon, Ózdon, Ajkán, Tatabányán, s hazánk egyéb erősen szennyezett városaiban évtizedek óta számolhatnánk a lakosság artikulált felhábo-

rodásával. Annak, hogy ez mégsem így történt - bár a szennyezés bizonyára zavaró és ártalmakat jelentő volt már régen is - a fő oka egyrészt a következmények rosszabb ismerete, másfelől viszont az ipari fejlődés biztosította megélhetés elsődleges érdekéről volt szó. A gyárkémények láttán nem a légzőszervi betegségek jutottak az emberek eszébe, az a megélhetést jelezte. Jól szemlélteti ezt egy, a környezetvédelem korai szakaszában egy pittsburghi szennyező gyár ellen indított perben a pennsylvaniai bíróság ítéletéből vett idézet: "A mindennapi kenyér fontosabb, mint a szép tájak, vagy a tiszta égbolt. Kéményfüst nélkül Pittsburgh örökre csak egy festői falucska maradt volna." ⁴

Szerintem ahhoz, hogy a környezetvédelem valóban társadalmilag fontos kérdéssé váljon, politikai ügyként szerepeljen, a nagy mennyiségű szennyezés vagy komoly környezetkárosítás (hiszen alacsony szennyezés mellett is történhet komoly környezetkárosítás - pl. a trópusi erdők pusztítása) mellett más tényezők is szükségesek. Ezek hiányában a probléma még a reális felismerés szintjéig sem jut el, gyökeres megoldásokra nem születik sem politikai, sem gazdasági döntés, legfeljebb elégtelen rész-, vagy álintézkedések jelzik felvetődését.

Annak, hogy egy társadalom a környezet ügyeinek komoly figyelmet szentel-e (s ennek nyomán az állampolgárok tevékeny csoportjai, és a különböző társadalmi szervezetek e kérdésekkel intenzíven foglalkozva erős nyomást gyakorolnak-e a döntéshozatali szférára, s ennek nyomán a környezet védelmét alkalmas intézkedésekkel megvalósító állami politika alakul, vagy pedig annak, hogy nem alakul ki törődés, a feltételeit három típusba sorolom:

- a környezet károsodásának mértékéből, s ebből adódóan az állampolgárok érintettségéből következő feltételek;
- a társadalom termelőerőinek fejlettségéből adódó, az anyagi szükségletek kielégítettségével összefüggő feltételek;
- a társadalmi tudat és felépítmény fejlettségéből és működéséből adódó feltételek.

1.1 A környezet károsodásának mértékéből adódó személyes érintettség szerepe

A természetes környezet állapotában korunkban hatalmas változások történnek, melyek bemutatására az értekezés függelékében elhelyezett ismertetőben, illetve egyes kérdésekről a dolgozat 3. és 4. fejezetében szólok.

Mégis meg kell említeni itt azt, hogy bár a hatvanas-hetvenes évek során minőségileg változott meg a környezet kérdéseire való viszonyulás, már korábban is nemegyszer alakultak ki a környezet károsodásának válságos helyzetei az emberiség története során. Ökológiai krízisek sokasága idézhető az ókortól századunkig, s nem kevés azon esetek száma sem, amikor a természetpusztítás "hagyományos" módjai (a természetes vegetáció kiirtása termőföldnyerés céljából, helytelen művelés következtében termőtájak sivataggá változása, erdős hegyek helyett haszontalan kopárok kialakulása stb.) mellett a közvetlen szennyező hatás is megjelenik. Szerintem formák között jelentős a különbség: míg az előbbinél a környezetkárosításból az azt elkövető generációk többnyire hasznot húznak, s a hátrány elsősorban a későbbi generációkat sújtja; az utóbbinál, a szennyezéssel történő károkból általában már a "tettes" is részesül, bár akkumulatív hatások miatt a következő generációk veszélyeztetettsége is komoly lehet. Ezért a társadalmi aktivitás kiváltásában az érintettségi reflexeket okozó, főként szennyezésben megjelenő környezetkárosítás mennyiségének növekedése fontos elem. Mégis, fontossága ellenére ennek alapján még egyáltalán nem biztos, hogy az elvárható társadalmi reakció is bekövetkezik. A napjainkban Európa-szerte aktuális súlyos környezeti gond, az erdőpusztulás okainak vizsgálata során például az derült ki az évgyűű vizsgálatokból, hogy nem a fák halála, hanem a probléma felismerése következett be hirtelen. R. Locher szerint az erdők betegségi folyamatainak dinamikája, amit többek között az évgyűűk képe is tükröz, ökológiai törvényeknek van alárendelve, míg a társadalom környezetvédelmi öntudata ébredésének dinamikája a politika (és a tömegkommunikáció) törvényeit követi. Az ökológiai változások lassan, szinte észrevétlenül mennek végbe - ugyanakkor a politikának (és a tömegkommunikáció fórumainak) hirtelen, katasztrofális eredményekre van szüksége ahhoz, hogy aktivizálódja-

nak.⁶ E tézist hazai példával is alátámaszthatjuk: évtizedes résztvétlenség övezte a politika részéről a közműolló nyílásával elsődleges vízáadó rétegeink fokozatos elszennyezését (műtrágyával, kommunális szennyvízzel, hígtrágyával), vagy a veszélyes hulladékok hegyeinek felhalmozódását, ám dinamikus hirtelenséggel születtek a váci víz- és talajszennyezés után intézkedési tervek (amelyek megvalósítása azóta újabb katasztrófa-közeli helyzetek híján komótosan halad), vagy a megszokott ügyek közé tartozott a dorogi levegő régóta tarthatatlan minősége, amíg a további romlástól tartó lakosság számára éppen egy környezetvédelmi beruházás utolsó cseppjétől ki nem csordult a pohár.

A "környezet károsítása" kifejezés persze nem feltétlenül egyenlő az ember minden természetátalakító hatásával. Amint a bevezetőben említettem, az emberiség szükségszerű kölcsönhatásban van a természettel, saját céljai érdekében törekszik azt módosítani, vagy fenntartani. Abban azonban nagyon nehéz igazságot tenni - különösen a természet mozgástörvényeinek (s különösen az ökológiai törvényeknek) megfelelő ismerete híján - hogy az adott helyzetben mi az a határ, ahol a természetre gyakorolt emberi hatások már irreverzibilitáshoz vezetnek. A határ hollétéről a társadalom eltérő érdekeltségű tagjai és csoportjai eltérően vélekednek, s kijelölésénél többnyire ugyanazon szabály érvényesül, ami az államhatárok meghúzásánál is megszokott: az erősebb fél diktál. E "határtárgyalás" során általában a térben és időben rövid távú, többnyire gazdasági érdekek az erősebbek, s a másik fél pozíciói csak akkor javulhatnak, ha elegendő gyakorlati tapasztalatot (már bekövetkezett károkról, netán kataklizmákról) és tudományos eredményt (ökológiai következmények biztonsággal előrejelzéséről és az ezekből várható gazdasági károk, vagy elmaradt hasznok felbecsüléséből) képesek felsorakoztatni, illetve azok révén sikerül a "senki földjéről" új híveket nyerni, vagy a másik táborból minél többeket "átállásra" bírni. A dolgok fejlődése arra utal, hogy a hosszú vita során a második fél pozíciói erősödnek, s egy idő után eléri azt a szintet, amikor már "az ökológiai hátrány jobban érinti és mobilizálja az embereket, mint a szociális hátrány."⁷

Példaként idézzük fel azt, hogyan politizálódott át a környezetvédelem a hatvanas évek elején Japánban. Japánban a fejlett ipar nagy népsűrűségű kis területre koncentrálódott (az ország 1 km^2 -ére eső nemzeti termelés hétszerese az USA-énak, s a területnek csak 16-18 %-a eléggé sík ipari-mezőgazdasági termelés számára), s ez komoly szennyezést eredményezett századunk közepére. A gazdasági fejlődés mellett néha észlelték ugyan, hogy a szennyezés kárt okoz emberekben és javakban, de azt nem tekintették társadalmi problémának. Az első nagy petrokémiai kombinát különösebb társadalmi reakciók nélkül épült fel Yokkaichi-ban, s a kritikus határt így túllépő légszennyezés miatt légzőszervi betegségek jelentkeztek tömegesen. 1961-ben már kifogásolták egy újabb kombinát építését Nishinomiában, s ennek eredményeként Japánban először végeztek korszerű technológiai és tudományos vizsgálatokat egy iparilétesítmény helyének kijelölése során. 1964-ben egy hasonló telep terve ellen "Ne legyen több Yokkaichi!" jelszóval bontakozott ki tömeges tiltakozás. A helyi és állami hatóságok - amelyek hozzászórtak ahhoz, hogy a lakosság örömmel fogadja a prosperitást, munkaalkalmat hozó ipari beruházásokat - nem kis megdöbbenéssel érzékelték a tiltakozást, s végül a tervet el kellett vetni. Úgy tartják, ez volt az az eset, amikor a környezetvédelem politikai témává vált Japánban⁸.

A környezetvédelmet persze az emberek ritkán kezelik egészében, a környezeti problémák először konkrét helyzetek kapcsán vetődnek fel, ezért a különböző környezeti ártalmak veszélyességének megítélésében komolyak az eltérések. A panaszok gyakorisága vagy a legzavaróbbnak érzékelt ártalmak felvetődése a közvéleményben megfelelő tájékozottság híján aligha felel meg a ténylegesen legsúlyosabb veszélyeknek. Egyszerű példa: a szintelen, szagtalan szén-monoxid szintjének permanensen magas volta egy forgalmas városrészben komoly egészségi károsodással jár, ám ezt szinte senki sem kifogásolja, míg ugyanott az egészségre ártalmatlan bűz jelentkezése felháborodott reakciók sokaságát váltja ki. A városi környezetben élők számára így lesz például a zaj vagy a parkok védelme a legfontosabb problémák egyikévé. Az 1979-ben Japánban bejelentett környezeti panaszok megoszlása például a következő

volt: 36,6 % zajt, 24,6 % bűzt, 18,3 % légszennyeződést, 14,7 % a vízszennyeződést kifogásolt.⁸ Egy 1983-84-es reprezentatív magyar felmérés szerint az ország lakosainak véleménye szerint a legsúlyosabb környezeti problémák: az ivóvíz romlása; a tavak és folyók vizének szennyeződése; a veszélyes, mérgező hulladékok felhalmozódása; a termőföld minőségének romlása; a levegő tisztaságának romlása; a budapesti lakosság szerint ezek mellett a fák számának, a zöldterületeknek a csökkenése és a zajártalmak növekedése is fontos.⁹ A környezetvédelmi érdeklődést viszont más arányok jellemzik: egy környezetvédelmi televíziós fórumra 1982-ben beérkezett kérdések megoszlása a következő volt: 23 % levegőszennyeződéssel, 18 % szemét- és hulladékügyekkel, 18 % természet- és tájvédelemmel, 11 % vízszennyeződéssel, 8 % zajártalmakkal, 8 % a városi zöldterületekkel, 7 % a városkép rontásával foglalkozott.¹⁰

Az emberek szubjektív alapú érintettségi reakciói talán a legfontosabbak a környezeti állapot értékelése során (ezért is kár, hogy olyan átfogó vizsgálat még nem történt, amely a hazai környezeti panaszok tematikus megoszlását feltárta volna). A reakciók különbözőek lehetnek, amely egyéniségtől, társadalmi helyzettől egyaránt függ, s különféle típusaival a dolgozat további részeiben gyakran találkozunk. Megítélésük, kezelésük egyszerűbb, ha csoportosításukra alkalmas rendszer áll rendelkezésre. Úgy gondolom, hogy az érintettségi reakciók milyenségét egyrészt az befolyásolja, hogy az érintettek tudatában vannak-e a veszélyeknek, másrészt pedig az, hogy mennyire aktívan reagálnak azokra. E reakciók értékelésére a "passzivitás-aktivitás" és "nemtudás-tudás" tengelyek adta matrixot javaslok, amelyen olyan pontok jelölhetők például meg, mint a tudatlan szenvedés (nemtudás + passzivitás); ismereten alapuló apátia-rezignáció (tudás + passzivitás); a további romláshoz való hozzájárulás (nemtudás + aktivitás); a mélyebb megismerés (nemtudásnál több tudás + aktivitás); a lakóhely megváltoztatása (több tudás + alacsony aktivitás); az ismeretek terjesztése (több tudás + több aktivitás); a létező fórumokon történő fellépés (magas tudás + több aktivitás); a legális tiltakozás új formáinak létrehozása (magas tudás + magas aktivitás); anti-establiment, vagy ellenzéki fellépés (magas tudás + magas aktivitás); szélsőséges agresszív reflexek, terrorizmus (különböző szintű tudás + különlegesen magas aktivitás) stb. Az érintettségi alapon szerveződő környezetvédő társadalmi aktivitás történetének tanulmányozása során valamennyi (s a felsoroltaknál sokkal számosabb) típusra találhatunk példákat. Ezek megjelenése szempontjából azonban - amint az előbbieken során is említettük - egyáltalán nem közömbös a feltételek másik két típusának fejlettségi szintje.

1.2 Az anyagi szükségletek kielégítettségének szerepe

A második típusú feltételek a társadalmi jólét olyan szintjét jelentik, ahol az alapvető fizikai életszükségletek kielégítése gond nélkül történik, s további szükségletek kielégítése sem ütközik akadályokba. Tehát az anyagi szükségletek kielégítettségének olyan magas szintjéről van szó, ahol az élet ún. minőségi jegyeinek hangsúlyozása érdemlegesen felvethető. Ennek hiányában csak akkor várható az állampolgárok aktivitása környezeti kérdésekben, ha közvetlen egészségkárosítás, vagy direkt anyagi kár észlelhető. Egyébként az az elv érvényesül, hogy "a beszennyezett környezetnek is jobb szaga van, mint a nyomornak."⁴ Azt is megkockáztatom kijelenteni, hogy minél magasabb szinten biztosítható a szükségletek kielégítése egy társadalomban, annál jobban képes immateriális (posztmateriális) értékek védelmében is fellépni (mindennek az érvényességét persze tradicionális természetvallások és más rokon világképek hatásait elhanyagolva, a kapitalista termelés létrehozta technikai civilizációra gondolva).

Arra, hogy az erős szennyezés önmagában nem vált ki társadalmi állampolgári reakciókat akkor, ha a fizikai lét biztosításának közvetlen kényszere is jelen van, számos példa idézhető. Értéhető, hiszen a napi megélhetés problémája bizonyosan sürgetőbb szükség, mint a megélhetés forrásainak vagy az egészség alapjainak fokozatos pusztulása. Angliában a szennyeződés növekedésének mértéke a kapitalizmus fejlődésével már a múlt századra olyan szintre ért, amelyet 1844-ben Marx így jellemzett:

"A fénylak, amelyet Prométheusz Aiszkhülosznál az egyik nagy ajándékként jelöl meg, amely által ő a vadat emberré tette, a munkás számára nincs többé. Fény, levegő stb. a legegyszerűbb állati tisztaság többé nem szükséglet az ember számára. A szenny, az embernek ez az elposványodása, elrothadása, a civilizáció kloákája (ez szó szerint értendő) az embernek életelemévé válik. A teljes természetellenes ágrólszakadtság, a megrothadt természet válik életértelmévé. Egyik érzéke sem exisztál többé, nemcsak emberi módján nem, hanem embertelen, ennél fogva még csak állati módon sem."

A már akkor siralmas helyzet ellenére a környezetvédelem fogalmainak megszületéséig, a környezetvédő társadalmi aktivitás kibontakozásáig több, mint egy évszázadot kellett várni. Más jelenségek is arra utalnak, hogy a környezet károsodottságának mértéke fontos tényező lehet ugyan a társadalmi reakciókban, de ha a pillanatnyi fizikai szükségletek kielégítése bizonytalan, akkor gyakran találjuk úgy, hogy az emberek többsége gondolkodás nélkül teszi tönkre, éli fel azokat a környezeti rendszereket, amelyek holnapját biztosíthatják (gondoljunk a világ sivatagjainak növekedésében játszott emberi hatásokra: a helytelen talajművelési módokra, túllegeltetésre, az eredeti vegetáció elégetésére - amelyek következtében kortársaink százmilliói kerültek az éhhalál szélére). Mégis csak ritkán lehet hibáztatni azokat, akik ezt teszik, mert a helyzet kialakulásáért a felelősség csak ritkán őket, de annál inkább a kényszer-egyenlőtlenségek létrejöttéért és fenntartásáért, a "nyomor szennyezésének" kiváltásáért felelős társadalmi viszonyokat terheli.

Az anyagi jólét magas szintje viszont - mivel tőkés társadalmi feltételek között jön létre, s nem párosul a valóságos emberi értékek kiteljesedésével - számos válságjelenséggel, köztük a világméretű ökológiai válsággal együtt jön először létre. A fejlett tőkés országokban ezért a növekedésre alapozott fogyasztásközpontú jólét materiális értékei helyett az élet minőségi jegyeinek hangsúlyozásán alapuló alternatívák sokasága jelenik meg. Ezek egyik szélsőséges, de mégis gyakori kifejeződése az, hogy nem kevesen akadnak olyan - elsősorban a fiatalok között -, akik felismerik és elutasítják a tőkés társadalom "zsákutca" jellegét, csődjét mind a társadalom tagjainak egymáshoz, mind a társadalomnak a természethez való viszonyában, s ún. alternatív csoportokba húzódva "kiszállnak a társadalomból"¹¹. A 60-as évek radikális mozgalmainak kudarca után nem látnak sok lehetőséget arra, hogy az egész társadalmi-állami berendezkedést megváltoztassák, ezért egy, a polgári világgal szinte semmi közösséget nem vállaló ellenvilágot hoznak létre, ahol legalább a saját szűk környezetüket alakíthatják a maguk képére. A lényeg az, hogy nemcsak a polgári eszméket, hanem a polgári létformákat is többé-kevésbé következetesen elve-

tik. Előtérbe helyezik az anyagi javak elsajátításával szemben a szélesen értelmezett életminőség kérdését, tagadják a fogyasztói társadalom eszményeit. Ez persze csak azért lehetséges, mert az alternatív - önkéntes száműzetése ellenére - végül is megél a polgári társadalom pórusaiban, vagy a jóléti társadalomtól körül-fogott kis szigeteken.¹²

Az alternatívák jelentős részben éppen a jólét feladását hirdetik. Például C.F. Weizsacker olyan aszkétikus kultúrát hirdet, amely tudatosan és elvi okokból mond le az elérhető gazdasági javokról: "Kultúránk tudatosan anti-aszkétikus, töredékes, önmagát fenyegető, ellentmondásos. Kérdés, hogy nem kerülhet-e el néhány veszélyt, és nem oldhatna-e fel néhány ellentmondást, ha aszkétikussá válna?"¹³ E nézet csak akkor fogadható el, ha aszkézisen az ésszerűbb termelést és fogyasztást, a takarékossgot, a pazarlás hiányát értjük, nem pedig az emberiség önsanyargató lemondását a tudományos és technikai fejlődés által elérhető fizikai és szellemi javokról. Aszkézis helyett pozitív eszményeket ért a más minőségű az NSZK-beli Zöldek Párt egyik vezetője, P. Kelly is:

"Valójában a társadalomban nem a fegyvergyártó iparnak vagy a vegyiparnak kell növekednie, hanem például a szabadságnak, a szolidaritásnak... a kreativitásnak és végül, de nem utolsósorban a tiszta levegő, víz és élelem mennyiségének."¹⁴

Az alternatív mozgalmak társadalomeszményének ökológiai vonatkozásai Szabó M.¹⁵ nyomán a következőkben foglalhatók össze: a gazdasági növekedést ökológiai és szociális szempontok, értékek szabályozzák; az ipar-tudomány-technika illeszkedjen be az össz-társadalmi célok közé; a gazdaságnak alkalmazkodnia kell természeti és kulturális környezetéhez; az elidegenedés megszüntetése az ember-természet vonatkozásában is.

A jólét hiánya persze nem zárja ki a környezetvédelem érdekében történő eseti fellépést. Ez azonban többnyire csak szélsőséges helyzetek, tömeges katasztrófák, ökológiai havariák esetében következik be a fizikai szükségletek kielégítésében bizonytalan sorú társadalmi csoportoknál. Így történt ez az 1984. decemberi indiai Bhopalban történt gázmérgezési katasztrófa után, vagy - távolabb tekintve a környezetvédelemben - már a XVIII. században az olasz Finale városában, ahol a polgárok együttesen követeltek

törvényes eljárást egy üzem ellen, amelynek higanytartalmú gőzei emberek halálát okozták¹⁶, vagy a századforduló előtt Japánban, ahol egy rézbánya szennyvize a parasztok földjeit tette tönkre.¹⁷ A fellépés motívuma ezekben az esetekben az előzőekben említett érintettség, iránya konkrét, s motívuma nem valamely immateriális érték, hanem nagyon is határozott, direkt materiális cél: az élet és a megélhetés forrásának megvédése. E fellépést azonban csak szórvány-jelenségnek tarthatjuk mindaddig, amíg az emberi fizikai lét elemei feltételei (táplálék, fedél, ruházat) hiányosak.

1.3. Tudati-felépítményi természetű feltételek

A környezetvédelem természetesen a társadalom tudatában a felépítményben megmutatókozó jelenség. Az azonban, hogy egy adott társadalomban milyen gyorsan jön létre és később milyen hatékonysággal működik, az előbbi két feltétel-típuson kívül azon is múlik, hogy a társadalmi tudatnak és felépítménynek más elemei kedveznek-e, vagy akadályozzák-e e folyamatot. A tudat és a felépítmény elemei közül számos a környezetvédelem szempontjából kevésbé jelentős. (Az talán egyik elemre sem igaz, hogy teljesen közömbös, hiszen a környezetvédelmet átfogó, komplex kategóriaként kezelve szinte minden irányban találunk vonatkozási pontokat: akár az ideológiai viszonyok - politikai, jogi, erkölcsi, filozófiai, művészeti stb. viszonyok -; akár a társadalmi eszmék - a filozófia, az erkölcs, a vallások, a művészeti, a társadalomtudományi nézetek; akár az előbbieknél megfelelő érzelmi-pszichológiai vonatkozások; vagy az intézmények és szervezetek akár a természet-, műszaki, agrár-, orvosi tudományok szféráit tekintjük is.¹⁸)

Mivel valamennyi, önmagában is bonyolult és különböző jellegű tényező vizsgálatára nem vállalkozhatom, a következőkben a környezetvédelem szempontjából különösen jelentős néhány elem kiragadására teszek kísérletet.

Elsőként említem a környezeti problematika tudományos hátterének feltártságát - tehát a jelenségek és a következmények biztos ismerete az első fontos feltétel, melynek hiányában tudatos

környezetvédelemre nincs remény, azt ösztönös tiltakozás és, vagy átgondolatlan részintézkedések helyettesítik. A tudományos háttér természetesen nemcsak általános ökológiai, vagy esetleg még egyéb természettudományos eredményeket jelent. Éppúgy szükséges a téma egyéb reál- és humán vonatkozásainak külön-külön megismerése, mint ahogy az integráló áttekintés is elengedhetetlen.

Szükséges tényező ezenkívül a társadalom általános műveltségének megfelelő szintje, amelynek hiányában a veszélyeztetettséget, az ökológiai összefüggéseket az emberek kevésbé képesek felismerni. Ennek megléte - s különösen a fejlett természettudományos szemlélet - gyorsíthatja a társadalom ezirányú tudatosulását (amint ezt a német példa is mutatja).

A környezetvédő társadalmi aktivitás szempontjából különös fontosságúak a politikai intézményrendszer működésével, illetve az adott társadalom politikai kultúrájával összefüggő jelenségek. Ezek közé tartozik a társadalom különböző csoportjai érdekei kifejezésére és érvényesítésére alkalmas politikai intézményrendszer, - mely a környezeti sérelmek esetében is alkalmat ad a társadalmi beleszólásra, tehát demokratikus;

- az érkező jelzések alapján rugalmasan képes módosítani kialakult gyakorlatán, tehát innovatív;
- mely az állampolgárok számára alkalmat ad az őket érintő problémák kellően alapos megismerésére, tehát kellően nyilvános és informatív.

Az ilyen politikai intézményrendszer léte feltételezi, s másfelől ki is fejleszti azt a politikai kultúrát, "amely mint beállítódási környezet kedvező a demokratikus politizálás szempontjából"¹⁹, s amelyet az állampolgárok tudatosságának és toleranciájának egyaránt ki kell elégítenie.

X X X

A felsorolt feltételek együttes megléte teszi lehetővé azt, hogy egy társadalomban a környezet ügye társadalmilag fontos kérdés legyen. Természetesen ezek egyikének - másikának hiánya megakadályozhatja, vagy akár komolyabb ideig is fékezheti hatékony környezetpolitika kialakítását, ám a társadalmak fejlődése, a veszélyek jobb megismerése, az emberek növekvő tudatossága, fokozódó érzékenysége miatt előbb-utóbb ez mindenképpen bekövetkezik (bár egy viszonylag kedvezőbb lehetőség - a környezet pusztulásának alacsonyabb szinten történő megállítása - elmulasztása eredményeként lényegesen rosszabb kényszerítő kondíciók között, sőt esetleg súlyos katasztrófák árán).

2. A SZERVEZETT ÁLLAMPOLGÁRI-MOZGALMI KÖRNYEZETVÉDŐ TEVÉKENYSÉG GYÖKEREI ÉS TÁRSADALMI BÁZISA

Amennyiben a környezetvédő társadalmi aktivitás ismertetett feltételei kellően érettek, a környezetvédelem ügye olyan mozgósító erővé lesz, amely a társadalom tagjainak szervezett fellépését is kiváltja. Ekkor hiábavalóak a "szőnyegalásöprési" kísérletek, a környezetvédelem önálló politikai kérdéssé válik. Bár ez a fellépés gyakran ötvöződik más politikai célokkal, a társadalom általános kérdéseivel kapcsolatos érdekütközések témáival (ahogyan az a később tárgyalandó tőkés országokbeli ökológiai vagy zöld szervezetek esetében sűrűn történik), mégis találhatunk olyan jellegzetességeket, amelyek "tisztán környezetvédő" fellépés elkülönítésére alkalmasak. Igaz, hogy a környezetvédő mozgalom pl. Nyugat-Európán éppen olyan időszakban jelentkezett, amikor a tőkés társadalom válságjelenségeivel szemben fellépő társadalmi erők tekintélyes része számára egyes országokban nem volt elfogadható politikai szervezet, s ezért az új mozgalomhoz csatlakozva erősítették saját helyzetüket, illetve annak pozícióit, ám ebből még nem következik az, hogy e mozgalom önmagában ne lett volna életképes.

Ezt az is bizonyítja, hogy a környezetvédő aktivitás ezektől az erőktől függetlenül is minden olyan országban kialakul, ahol feltételei létrejönnek, s bár nem mindenütt testesül meg választási sikereket arató zöld pártban is, de komoly tömegbázist szerez, s céljait képviselő szervezetek (nem feltétlenül a hagyományos politikai szintéren és hagyományos eszközökkel fellépő szervezetek) képében is megjelenik.

A környezetvédő mozgalmi aktivitás tehát önálló jelenség, amelynek sajátosan leírható előzményei, gyökerei, jellemzői, fejlődési irányai is vannak. Azért is lényeges ezeket a - gyakorlatban persze ilyen steril formában ritkán létező - vonásokat úgy vizsgálni, hogy lehántjuk róluk a velük együtt jelentkező sokféle egyéb tényezőt, mert így találhatjuk meg azokat a közös elemeket, amelyek társadalmi berendezkedéstől, politikai struktúráktól, hagyományoktól kevésbé függően a szervezett állampolgári-mozgalmi környezetvédő tevékenység gyökereinek tekinthetünk. E tevékenység a korábban tárgyalt okok (ökológiai válságtünetek, globalizáció, a szükséges feltételek kialakulása) következtében a hatvanas-hetvenes évtizedfordulóra érik nemzetközi hatású mozgalommá, s bár már egyes országokban ezt megelőzően is kialakul, a későbbi évek során a világ legtöbb országában fokozatosan terjed el. Természetesen e mozgalom nem a semmiből jön létre, kialakulásánál határozottan strukturált előzményeket kell számításba vennünk. Megismerésük azért is fontos, mert hasonló elemekkel számolhatunk ott is, ahol e fejlődés még nem zajlott le. Ezek az előzmények három csoportba sorolhatók:

- a környezetkárosítás elleni tiltakozás struktúrái
- a bioszféra változásait és annak következményeit feltáró tudományos közvélemény összefogása
- a hagyományos természetbarát, természetvédő csoportosulások

2.1. A környezetkárosítás elleni tiltakozás

A környezetvédelem, mint a társadalom egésze számára fontos probléma legkorábban a fejlett ipari országokban jelentkezett

- s legelsősorban a termelés nyomában járó szennyezés elleni fel-

lépést jelentette. Igaz ugyan, hogy ez sem történt egyik napról a másikra, már a korábbi évszázadokból is ismerjük a környezet-szennyezés miatt aggodalom eseteit (Londonban már a XIV. században akasztottak fel embert füstokozás miatt, már 1661-ben adtak ki a levegőszennyezés hátrányairól tudományos értekezést, s az előző fejezetben említettük a finalei higanymérgezési pert az 1700-as évekből²¹), mégis ezek előfordulása csak az ipari forradalmat követően vált tömegessé. Ekkor és még sokáig a sűrű fekete füstöt mindenütt a prosperitás jelének, a haladás indikátorának tekintették. Így történt ez egészen századunk derekáig, amikor a szennyezéssel járó egészségügyi következmények tudományos feltárása is megtörtént és ismertté vált. Ennek hiányában korábban csak ott fordult elő tömeges tiltakozás, ahol a szennyezés - főként lokális - hatásai rendkívül szembetűnőek, az emberi életet, egészséget, vagy megélhetést közvetlenül károsítóak voltak (mint pl. az első nagy, valóban környezeti ügy által kirobbant tömeges összejútközésnél, a századforduló előtt Japánban történt ún. Ashio rézbánya-incidensnél, amikor az érintett térség mezőgazdaságát és halászatát tette tönkre szennyvíz, s a tiltakozni Tokióba vonult háromezer gazdálkodót és baloldali támogatóikat a rendőrséggel verette szét a kormány.²²

Az ötvenes évek vége után azonban egyre szélesebb körben váltak ismertté nagy szennyezési esetek. Ezek zömmel a fejlett tőkés országokban történtek, s róluk egy későbbi fejezetben még lesz szó, de néhányat megemlítünk. A londoni és hasonló new-yorki smogok, a fatális mérgezési esetek Japánban, az észak-amerikai Nagy Tavakban a vízi élet redukciója, a Rajna holt folyóvá válása, a madarak pusztulása a DDT mellékhatásai következtében, a katasztrofális olajszennyeződés az atlanti francia partokon és a számos hasonló eset a világ közvéleményében egyre növekvő környezeti aggodalom kialakulásához vezetett.²³

A környezet szennyeződésére volt válasz az a szokatlanul heves társadalmi tiltakozás, amely először az Amerikai Egyesült Államokban vezetett már a környezet egészének védelmét követelő tömeges "ökológiai mozgalom" kialakulásához. Természetesnek tarthatjuk,

hogy e mozgalom már a hatvanas évek végén, a hetvenes évek legelején amerikaiak millióit képes mozgósítani, hiszen a környezetkárosítás problémái a legkorábban éppen az USA-ban jelentkeztek, ahol ekkor a Föld lakosságának 6 %-át kitevő népességre a világ környezetszennyezésének 50 %-a jutott.²⁴ A mozgalom széles körű szerveződését egy 1962-ben megjelent könyv. Rachel Carson író *Silent Spring* (Néma tavasz) című műve indította meg, amely a DDT természetkárosító hatásaira irányította a figyelmet. 1970-ben már húszmillió amerikai tódult az utcára és követelte, hogy a környezet minőségének megőrzését, mint elsődleges nemzeti célt ismerjék el. A kormányzat - amely a mozgalmat kezdetben azért is támogatta, hogy az ekkor zajló vietnami háborúról és más éles társadalmi problémákról (munkanélküliség, faji megkülönböztetés, bűnözés, szegénység) a figyelmet sikerüljön elterelni - már hiába próbálkozott a környezetvédők lejáratásával. A szellem kiszabadult a palackból és a tömegek nyomása koncepciózus nemzeti környezetvédelmi politika kialakításához, szigorú szennyezési normákat megszabó törvények rendszerének megalkotásához vezetett.

Szinte egyidőben játszódott le hasonló folyamat Japánban, ahol a tömeges tiltakozást a levegő elviselhetetlen szennyezettsége, illetve a vizek nehézfémekkel történt elszennyezése miatt nagy számban történt megbetegedések hívták életre. Ebben az is szerepet játszott, hogy a károsultak fellépésének jogi útjai még kevésbé voltak biztosítva, mint az USA-ban.

A világ más térségeiből is hozhatunk hasonló példákat, de mivel ezekkel már korábban is foglalkoztunk, itt csak azt említjük meg, hogy az állampolgári aktivitás hazai körülmények között is a közvetlen érintettségen alapuló szennyezési eseteknél volt a legélénkebb (akár a nagytétényi "ólmos ügyre", a váci vízszennyezésre, veszélyes hulladéokra épül csepeli lakótelep körül kibontakozott lakossági reakciókra gondolunk).

A tiltakozásokat kezdetben a bekövetkezett károk feletti felháborodás, vagy valamely szennyező hatás megszüntetésének követelése motiválja. A riasztó esetekről szóló híradások, esetleg személyes tapasztalatok érzékenyebbé teszik az embereket s a jövőbeni környe-

zeti ártalmak elkerülése érdekében is szervezetté válik fellépésük. A tiltakozás, a vita éle már nemcsak működő gyárak, üzemek, létesítmények működése ellen irányul, hanem környezeti ártalmak megjelenésének kockázatát hordozó objektumok jövőbeni létesítése, építésének megkezdése, vagy befejezése, esetleg üzembehelyezése ellen is. A fellépés módja igen változatos, és nagyban függ attól, hogy milyen közvetlen beleszólási lehetőségeket biztosít az állampolgárok számára az illető ország politikai rendszere és jogrendje. A környezetvédelemmel régebben foglalkozó országokban pontos szabálya alakultak ki az új beruházások megkezdése előtti "stratégiai játéknak"²⁵, az ipar, az engedélyező hatóság és a közvélemény között. Például a kanadai törvények szerint új üzemek létesítésekor lehetőséget kell adni az érdekelt lakosságnak arra, hogy véleményt nyilvánítson a tervezett helykijelölésről és az előirányzott környezetügyi intézkedésekről, a gyár vezetőinek nyilvános tárgyaláson kell ismertetniük tervezett intézkedéseiket, ahol azokat a lakosság képviselői értékelik.²⁶ Az USA-ban a környezetvédelmi törvény szerint nagyobb beruházásoknál és az állami beruházási terveknel alternatívákat kell kidolgozni, hogy aztán a lakosság közreműködésével ki lehessen választani a környezeti szempontból legcélszerűbb megoldást, amit a helyi hatóságok gyakran lakossági szavazással döntenek el.²⁷ Ahol ezekhez hasonló utak nem állnak a tiltakozók rendelkezésére, minden egyéb legális és illegális eszköz számításba jön a lobbyzástól és az aláírásgyűjtésektől kezdve az erőszakmentes területfoglaláson és demonstratív direkt akciókon át a rendőrséggel való közelharcig és terrorcselekményekig bezárólag. A legitim utak megléte szocialista feltételek között is fontos, mert ezek hiányában megvan az esély arra, hogy a formálódó környezetvédő aktivitás szokatlan, olykor váratlan, esetleg tövénytelen utakon tör felszínre. Ahogyan ezt Bihari Mihály a társadalom érdekviszonyaival kapcsolatban fogalmazza: "Amennyiben az érdektörekvések nincsenek a nyilvános politikai fórumokon való megjelenésre kötelezve, akkor a nem formalizált, átláthatatlan és ezért politikailag kiszámíthatatlan csatornák felé haladnak."²⁸

A szennyezéssel szembeni fellépés kezdetben általában valamely környezeti ártalom megszüntetésére, vagy létrejöttének megakadályo-

zására szolgál, ezért helyi indíttatású. Jellegzetes formái az ún. polgári kezdeményezések, amelyek főként Európában jelentettek újdonságot, sőt egyes nézetek szerint éppen amerikai importot (hiszen az USA-ban a politikai élet hagyományos "grass roots" gyakorlatába a környezeti kérdések is könnyen voltak felvehetőek).²⁹ M. Moss az NSZK első környezeti politikai kezdeményezésének azt a tiltakozást tartja, amely a hatvanas évek elején München fejlesztési terve ellen bontakozott ki.

A fellépés spektruma széles: lehet, hogy csak néhány helyi lakost tömörít egy akció a falu utcájának szélesítése ellen, de felvonultathat tízezreket is például egy nukleáris hulladéklerakó tervezett területén. Az NSZK-ban például a polgári kezdeményezésekben résztvevő állampolgárok létszáma nagyobb, mint az összes politikai párté együtt,³⁰ s az egyre több helyütt jelentkező polgári kezdeményezési csoportok (1979-ben már 2 millió résztvevővel számoltak mintegy 20 000 csoportban, melyek 25-30 %-a környezeti problémával foglalkozott)³¹ egyesületet is alakítottak 1972-ben, a helyi érdeklődésekből országos színpadra léptek.³² Ebben azonban komoly szerepe volt a hetvenes évek derekán szinte egész Nyugat-Európát érintő atomenergia-ellenes mozgalomnak.

Külön is érdekes szólni az antinukleáris tiltakozásról, mert ez környezetkárosítás elleni tiltakozás sajátos formájaként jelent meg, s megjelenésének természetesen nem pusztán ökológiai okai voltak. Az atombomba bevetése a második világháború végén láthatóvá tette az emberiség totális megsemmisülésének lehetőségét. Arra is bizonyították volt, hogy a tudomány és a technika fejlődése nemcsak az emberiség javát, hanem elpusztításának lehetőségét, eszközét is adja. A nukleáris fegyverkezés terjedése után a nukleáris veszély és a nyomában járó félelem egyúttal az ökológiai veszély és félelem előfutára is volt. Míg az ötvenes évek során a tiltakozás csak a fegyvereknek szólt, s az atomenergia békés célú felhasználását tömeges várakozás előzte meg, a hetvenes évekre az olajválságot követő atomenergia-centrikus fejlesztési programok reakciójaként a nukleáris energia totális elutasítását tűzte mozgalmak sokasága zászlajára. Indítékaik megérthetőek. Az atomenergia termelőereje a tőkésországokban alá van rendelve a profitszerzés érdekeinek. Az atomerőmű

a tőkés társadalom átlagpolgára számára a titokzatos hatalom jelképe (melyről képeken is csak csillogó, ismeretlen műszereket és gépóriásokat, fehér köpenyes, vagy szkafanderbe bújtatott távoli lényegeket lát). Az egész polgári társadalom hatalmi gépezetével is szembefordulás az antinukleáris tiltakozás, mely egyúttal szembefordulás az egész centralizált, agyonszabályozott civilizációval, amelynek látványos szimbólumai a világot behálózó, vészterhesen zúgó távvezetékek halálfejes rácstornyaikkal, és csomópontjaikban az atomerőművekkel.³³

Az atomenergia veszélyeire figyelmeztető mozgalomban már szerepel a későbbi környezetvédő mozgalmak sok vezető személyisége, s a "zöld" mozgalmak és szervezetek megerősödésükkor az antinuklearitás gondolatát természetes módon ötvözik saját programjukba. C. Fischer szerint a nukleáris veszély és a nyomában járó félelem az ökológiai veszély és félelem előfutára. Erre jó példa az, hogy az Egyesült Államokban a nukleáris szennyezés elleni mozgalomból is jönnek a későbbi ökológiai mozgalom harcosai, vezetői. B. Commoner, az amerikai környezetvédelem egyik vezéralakja az ötvenes években alapította a Stroncium⁹⁰ veszélyeire figyelmeztető "Commitee for Nuclear Information"-t, amely később átalakult "Commitee for Environmental Information"-ná.³⁴ Az atomerőművek elleni - kezdetben elszigetelt akciók - emelik fel Nyugat-Európában is a "kis" érdekütközések szférájából országos szintre a helyi polgári kezdeményezési csoportok aktivitását.³⁵ Az NSZK-beli Wyhl-ben pl. 1975 februárjában a rendőrség brutálisan szétverte a tervezett atomerőmű helyét elfoglaló helybéli szőlősgazdákat, mire néhány nappal később több mint 25 ezer, az ország minden részéből érkezett tüntető visszafoglalta a terepet. Ez az eset alkalmat adott a helyi akciócsoportok, valamint a tartományi és országos szint közötti nagyobb koordinációra, hiszen valójában a nukleáris energia kérdése mutatta meg, hogy a környezeti problémák nem oldhatók meg helyi szinten. A wyhli akció sikeres volt, s a kormányt rá tudták kényszeríteni a tüntetők a tárgyalásra, de egy következő esetben a Hamburghoz közel eső Brokdorfnál már erőszakos tömegverekedés tört ki a területet jóelőre elfoglaló rendőrség és a belépést megkísérlő tüntetők között. Már más esetek is bizonyították az erőszakos akciók hatástalanságát, s a korábbi antinukleáris elképzelések érvényesítésének más

módjai felé fordították a figyelmet. Így például Ausztriában a néppárti kormány csak népszavazás árán tudott hatalmon maradni, de a szavazás eredménye miatt egy, már elkészült atomerőmű nem termel áramot. Svédországban a szociáldemokrata kormány megbuktatásában is szerepe volt az atomerőmű-program ellenzőinek.

Az ügy átpolitizálódását gyorsította egyfelől az országos koordináció kialakulása, másfelől az állammal történő konfrontációkban korábban jelentős harci tapasztalatot szerzett újbalos vagy ellenzéki személyiségek bekapcsolódása a szennyezés ellen fellépő csoportok életébe. A környezeti károk elleni tiltakozás azonban önmagában nem azonosítható a környezetvédő mozgalom egészével, annak kialakulásában ugyanis más komponensek is fontos szerepet viselnek.

2.2. A bioszférát vizsgáló tudományos összefogás

A természet megszokott rendjébe való minden megelőzésnél nagyobb léptékű beavatkozás lehetőségeit az emberiség nagy része számára két fontos, a tudomány és a technika fejlődésével kapcsolatos esemény tette kézzelfoghatóvá. Az egyik az a atomenergia felhasználása - erről említettük, hogy világossá tette a pusztító erők mértékét. A másik az űrhajózás, mely a világunkról alkotott képet változtatta meg gyökeresen. Stewart Brand szavaival: "az emberi tudat fejlődésének mérőöldkövét jelezte a Földnek az a fényképe, amelyet a világűrbeli egy műholdról készítettek, és amelyen az egész kék égitest látható, a felhők örvényével együtt. Láthatjuk, hogy alakjai és határai vannak. Ismét megtudhatjuk, hogy olyan rendszerben élünk, amely valamilyen értelemben zárt: megvannak a maga határai és kölcsönösen függünk egymástól."³⁶

E felismerés egyébként is olyan időszakban érkezett, amikor a világban számos egyéb területen is megkezdődött a globalizáció, melynek során a világrendszer szerveződésének foka eléri azt a mértéket, hogy egészen közvetlenül befolyásolja a nemzeti, vagy egyéb szinten lezajló folyamatokat.³⁷ A globális viszonyrendszerbe való beágyazódás egyszerre jelentkezett a legkülönbözőbb színtereken, egyre többen sürgették a "globális válasz" szükségességét.³⁸ Itt is említésre érdemes, hogy a globális problémák először éppen az

ökológiai kérdések kapcsán jelentkeztek, s csak később "politizálódtak át".

Az a felismerés, hogy a bioszféra egészét érintő hátrányos globális változások zajlanak korunkban, nem egyszerre született meg. Az ötvenes évek végétől soha nem látott mértékű nemzetközi tudományos összefogással vizsgálták bolygónkat.³⁹ 1957-59 között a Nemzetközi Geofizikai Év során gyűjtött adatokat egy évtizeden át egészítették ki újabbakkal és ismertették a változásokat. 1964-74 között zajlott a Nemzetközi Biológiai Program és a Nemzetközi Hidrológiai Dekád, 1960-70 között az első, 1971-81 között a második Fejlődési Dekád. Számos nyitott végű program is indult, mint a Nemzetközi Hidrológiai Program, az ICSU⁴⁰ saját programjaként a SCOPE⁴¹ (Környezeti Problémák Tudományos Bizottsága), az IUBS⁴² védnöksége alatt a Trópusok Dekádja, az IUCN⁴³ kiterjedő programja, s az előbbi tőkebiztosító részlegeként alakult WWF⁴⁴ (Világ Élővilág Alapítvány), s végül említjük a legjelentősebbet, az UNEP-et⁴⁵, az ENSZ Környezetvédelmi programját. Ezeken a programokon kívül is számos nemzetközi szervezet működött közre a környezeti problémák feltárásában mint az UNESCO, FAO, WMO, WHO, a Világbank, a Nemzetközi Vöröskereszt, az OECD stb.

A kutatások már a hatvanas évek végére komoly változásokról adtak híreket. Feltárták a bioszféra növekvő pusztulását, s felhívták a figyelmet olyan globális klimatikus változásokra és lehetséges következményeikre is, mint a légkör széndioxid-tartalmának emelkedése, vagy tengerek szennyezése. A nemzetközi megfigyelések segítették az egyes országokon belüli kutatási eredmények rendszerezését, s a lokális problémák összefüggéseinek jobb megértését. A planetáris változások fényében átértékelődött a környezeti problematika, s a tudományos közvéleményben komoly aggodalmat keltett. A tudomány szerepe a környezetvédelem későbbi története szempontjából is meghatározó, hiszen mind a környezeti károsodások előidézésében, mind felismerésében, mind következményeik felbecslésében, mind a károk elhárításában a tudósok felelőssége nagyjelentőségű.

A környezeti szakmai aggodalom, amelyet ez a közeg képvisel, a társadalom befolyásolása szempontjából a szennyezés elleni tiltakozáshoz hasonló jelentőségű. A környezetvédelem felértékelődésében a tudományos aggodalmat megtestesítő Római Klub - a globalizációs kérdésekről szóló függelékben ismertetett - első jelentéseinek fontos szerepe volt, hiszen ezek biztosították azt, hogy Föld helyzetéről korábban csak szakmai fórumokon visszhangzó megállapítások és előrejelzések (melyek helytállóságát itt nem célunk elemezni) a politikai szféra számára is ismertté váltak. A jelentések számos következtetéséből itt csak néhány, a környezetszennyeződésre vonatkozó megállapítást emelünk ki.⁴⁶ Ezek szerint ugyan bizonytalan, hogy a Föld meddig képes az emberiség által előidézett környezeti károsítást elviselni, de az igazolható, hogy: exponenciálisan növekszik az a néhány szennyeződésfajta, amelyet bizonyos időn át ténylegesen mértek; majdnem semmit sem tudunk arról, hogy hol a felső határa a szennyeződés növekedésének; az ökológiai folyamatokban megmutatkozó természetes időeltolódások megnövelik annak a valószínűségét, hogy nem látjuk át kellőképpen, milyen szabályozó intézkedések szükségesek és emiatt felkészületlenül fogjuk elérni a folyamatok felső határait; sok szennyező anyag az egész világon szétszóródik, káros hatásuk keletkezési helyüktől távol jelenik meg. Az első világmodellekben a környezet szennyeződését jelölték meg az egyik olyan tényezőként, amelynek szabályozatlan volta rövid időn belül (már a következő évszázad első felére) olyan helyzetet idéz elő, amelynek nyomán drasztikus hatások - hirtelen visszaesések - következnek be a többi tényezőnél (pl. a népesség számában) is.

A modellek megszerkesztése azért volt egyáltalán lehetséges, mert a tudomány a Föld egészét jellemző fontos információkat szerzett, s ezek az információk - a modellek körül felcsapott vita ellenére - hitelessé tették a veszélyérzetet. Amikor a jelzések a politikusokhoz és a széles közvéleményhez is eljutottak, már ezek fogadtatása nem szűkölködött a szélsőséges értékelésekben. A közvélemény egy részében a globális kérdések iránt nagyobb érzékenység, s ennek részeként a környezeti problémák iránt mélyebb fogékonyság jött létre. A "közvélemény egy része" persze nem mindenütt ugyanakkora rész. A közös piaci országokban 1982-ben végzett közvéleménykutatás során a válaszadók több mint 90 %-a aggódott legalább

egy globális környezeti probléma (a legtöbben a tengerek olajszenyyezése, a veszélyes és a nukleáris hulladékok lerakása) miatt.⁴⁷ Hazánkban a tudományos figyelmeztetések kevésbé váltottak ki ilyen méretű választ, s megkockáztathatjuk azt a kijelentést, hogy a globális ökológiai problémák kevesebb ismerettel, s még ennél is kevesebb törődéssel vannak jelen társadalmunk tudatában. Bár szinte alig van erre utaló vizsgálati eredmény, de példaként idézhető az az elemzés, amely szinte a nyugat-európai felméréssel egyidőben vette számba egy televíziós műsorra érkezett félezernél több nézői jelentkezés témáit: ezek között az emberiség egészét érintő környezeti probléma egyáltalán nem volt, a világ egy részét érintő kérdések csak az összes 1 %-át adták, a többi legfeljebb országos (18 %), települési (23 %), lakossági csoportot (utcat, házat, lakótelepet - 35 %), vagy néhány embert (7 %) érintő felvetés volt. Mégha szűk tudományos és értelmiségi körökben már nálunk is régóta találkozhatunk az ilyen típusú aggodalom jeleivel, bizonyosra vehetjük, hogy e globális jelenségek ismeretlenségben maradása jelentősen hátráltatja társadalmunk környezeti gondolkodásának fejlődését.

2.3 A természetvédő csoportosulások új aktivitása

A környezetvédő társadalmi aktivitás eddig ismertetett két fontos gyökeréhez (az érintettségen alapuló tiltakozás és polgári kezdeményezés a szennyezés ellen, illetve a globális ökológiai válság kibontakozásának felismeréseiből kibontakozó tudományos összefogás) egy harmadik is társul. Ennek egyaránt vannak természettudománytörténeti és társadalom-filozófiai elemei, s a legerősebb vonulattát a múlt század végén, illetve a századforduló környékén létrejött, s századunk második felére új lendületet kapott, elvi alapjaiban is megváltozott természetvédő mozgalmak és szervezetek adják. Ezek kezdetben főként szűkebb tudományos körben vagy rekreációs attitűddel szerveződtek (mint az 1892-ben alakult Sierra Club, az 1905-ben született National Audubon Society az Egyesült Államokban, vagy az 1912-ben létrehozott Orosz Földrajzi Társaság Természetvédelmi Bizottsága, vagy az 1882-ben alapított Magyar Országos Állatvédő Egyesület). Sokszor romantikus etikai alapon indítottak harcot az "érintetlen természet" védelmében, az állatokat és növé-

nyeket "teremtvénytársnak" és nem leigázandó jelenségnek tekintve. E szemléletnek szélsőséges válfaja abszurd következményekhez is vezethet, ugyanis azon világnézet, mely a természetet tüntette fel az értékek legfőbb kritériumának, a természet szerinti életet a legmagasabb rendűnek (s melynek előzményei már az ókori filozófiákban is megtalálhatók) végső soron azt állítja, hogy "az embernek aligha volt érdemes kiemelkednie az állatvilágból".⁴⁸ A századforduló környéként a természeti kincsek védelmére kibontakozó mozgalom azonban két fő eszmei bázison áll: az egyik pragmatikus és a természet kincseinek kimerülését kívánja elkerülni, a másik az esztétikai oldalt hangsúlyozza, a profittal nincs közvetlenül kapcsolatban, s inkább a romantikus gondolkodás (pótolhatatlan és nélkülözhetetlen a természettel való kapcsolat) folytatásának tekinthető.⁴⁹

A nagymúltú természetvédő szervezetek a század első felében szűk társadalmi bázison, csekély létszámmal, általában pontosan körülhatárolt tematikával működtek. E tematika ekkor vagy egy szűkebb terület megóvását (érintetlenségének megtartását) vagy egy kiválasztott élőlénycsoport (a leggyakrabban éppen a madárvilág) védelmét jelenti. Az első témakör sokáig megmarad az elszigetelt, helyinek tekinthető fellépések szintjén, míg a második viszonylag gyorsan válik nemzetközivé. Ezt az a felismerés ösztönzi, hogy az ökoszisztémákat nem korlátozzák politikai határok, a vándorló fajok - főként madarak - védelme sem valósítható meg egy országon belül. A védekezés úttörői csaknem mindenütt az ornitológusok voltak. Az első nemzetközi természetvédelmi szervezetek (s ezért a környezetvédő mozgalom nemzetközi előzményeinek korai kezdeményei) is ebben, a magánkezdeményezéseken alapuló szférában jöttek létre. Már az első világháború előtt is felismerte néhány lelkes természetvédő az összefogás jelentőségét, de a háború miatt később, 1922-ben alakult meg elsőként az ICBP⁵⁰ (Nemzetközi Madárvédelmi Tanács), majd 1928-ban az IOPN⁵¹ (Nemzetközi Természetvédelmi Iroda), amely alapvetően dokumentáló-informáló központ volt. Ezek tapasztalatait is felhasználva az UNESCO 1948-ban javasolta az IUCN⁵² (A Természet és Természeti Erőforrások Védelmének Nemzetközi Uniója) létrehozását, amelynek már a különböző természetvédelmi nemzeti és nemzetközi magán szervezetek és intézmények mellett kormányzati szervek is tagjai, s amelynek az ENSZ szervezeteinél konzultatív státusza van. Az IUCN

tevékenységének tartalma a környezetvédelem fogalmának kialakulásával és fejlődésével együtt változott, s ma már lényegesen több kérdéssel foglalkozik, mint amit a hagyományos természetvédelem jelent. Fő célja: elősegíteni, vagy támogatni azon akciókat, amelyek mind tudományos és kulturális értékük, mind az emberiség hosszú távú gazdasági és társadalmi jóléte érdekében az élővilág és a természeti erőforrások fennmaradásának biztosítására törekszenek. Az IUCN szerint a védelem (conservation fogalmának) legjobb definíciója: a Föld erőforrásainak racionális használata annak érdekében, hogy az emberiség legjobb életminősége valósuljon meg.⁵³

A nemzetközi szintén lezajlott változásokhoz hasonló történt a nemzeti, vagy kisebb szervezeteknél is. A hagyományos természetvédő szervezetekben a bioszféra egyre gyorsuló pusztulásával egy időben hatalmas mennyiségi fejlődés, tömegesedés ment végbe a legutóbbi évtizedekben. Munkájuk tartalma is megváltozott, egyre szélesebben értelmezték a természet védelmét, s nem csupán egy-egy biotóp, vagy ökoszisztéma vált a védelem tárgyává, hanem a környezetvédelem más területei felé is kiterjedt aktivitásuk. (Ez persze nem jelenti azt, hogy ne léteznének alkalmasint egy-egy szűkebb terület, vagy csupán egy-egy állat vagy növényfaj megvédésére specializálódott egyesületek, társaságok.) Számos új szervezet is alakult, melyek között sok gyorsan bővíti ki kezdeti természetvédő platformját a környezetvédelem egyéb területeire is, de még azt is szélesen értelmezve: a földi élet védelmébe a valóban legfontosabb témát: a béke kérdését is beleértik. A legnagyobb hatással rendelkező ilyen szervezetek közül feltétlenül meg kell említeni az 1969-ben alapított Friends of the Earth (A Föld Barátai) szervezetet és az 1971-ben létrehozott GREENPEACE-t. Mindkettő természetvédő profillal indult az USA-ban, s ma már sok országban létező nemzetközi környezetvédő hálózatként működik. Mivel ezek alig másfél évtizede alakultak, ezért itt inkább a régi szervezetek profiljának átalakulását mutatjuk be, hiszen ezeket a szervezett környezetvédő mozgalmi aktivitás hagyományos gyökerei közé sorolhatjuk. Szocialista országokban is érzékelhető, hogy az eleinte csak természetvédelemmel foglalkozó szervezetek egyre átfogóbb környezetvédelmi profilt vállalnak, s hatókörük is bővül (például az "új" szervezetek közül 1968-ban alakult Lengyel Természetvédelmi Liga, vagy a hagyományosnak számító,

1924-ben létrejött Összorosországi Természetvédelmi Társaság). A folyamat azonban a legjellegzetesebb módon néhány egyesült államokbeli természetvédelmi szervezet esetében tanulmányozható. Azért ott, mert egyrészt a párt- és képviseleti rendszer szerkezete feleslegessé és értelmetlenné teszi tartósan létező önálló ökológiai párt megalakítását, így az ökológiai tematika alig vegyül a környezetvédelmen kívül álló kérdésekkel, mint például a nyugat-európai országokban⁵⁴, másrészt működésük távolabbi megszakítatlan hagyományokra tekint vissza, mint például a kelet-európai szervezetek esetében, harmadrészt pedig azért, mert ott számos nagylétszámú (százezresnél nagyobb) szervezet közül választhatunk, amelyre máshol nincs lehetőség.

Elsőként tekintsük a National Audubon Society (Audubon Társaság)⁵⁵ programjának és működésének változásait. Az USA egyik legnagyobb természetvédő (vagy környezetvédő - a két jelentést az egyszerű, ám magyarba áttehetetlen "conservationist" szóhasználat egybeemossa) szervezetét 1905-ben Amerika madárvilágának tanulmányozására hozták létre, ám érdeklődése napjainkra kiterjedt "minden élet védelmére és természeti erőforrásaink megóvására". A társaság céljai: megőrizni a természetes élővilágot és a természetes környezet életfenntartó rendszereit, előmozdítani az energiahasználat ésszerű stratégiáit, az energiaforrások kímélését és a megújuló energiaforrások használatát, védeni az életet a szennyező, sugárzó és mérgező anyagoktól, támogatni az ésszerű termőföld- és vízhasználatot, szót emelni a nyilvánosság előtt a köztulajdonban lévő területek és vizek érdekében, előmozdítani a globális környezeti problémák tudatosulását és a megoldásukat szolgáló akciókat, munkálkodni a világ népességének stabilizálásáért. Újabb híradások⁵⁶ szerint a nukleáris háború elkerülése érdekében is szélesíti akcióit. Tíz regionális irodája, 460 szervezete van, s a saját tulajdonaként kezel 76 védett területet, s létszáma 1984-ben már 550 ezer fő volt, akik közül 170 ezer az utolsó öt évben lépett be.

Másik példánk legyen a Sierra Club⁵⁷. E szervezet eredetileg csak California állam északi részén működött, s céljának a Sierra Nevada kutatását, megőrzését és abban való gyönyörködést vallotta. A klub 1892-ben 27 taggal kezdődött története a természeti szépségekben

gazdag hegylánchoz kapcsolódott egészen a második világháborúig, amikortól az eredetileg főleg természetbarátokat-természetjárókat tömörítő, az érintetlen tájakat védő kisebb csoportból (1940-ben 3500 fő) helyi eredetétől messze eltávolodva fokozatosan az egész USA-ra kiterjedő szervezet lett. A létszámnövekedés zöme az utóbbi két évtizedre tehető: 1956-ban 10 ezer, 1962-ben 17 ezer tagja volt, de 1982-ra már 300 ezer, akik közül százezren 1981-ben léptek be. A társaság történetében a természetvédő tiltakozás kezdetei még a múlt századra nyúlnak vissza. A Sierra több részét, így a Yosemite-völgyet és a mamutfenyők erdejét is már 1864-ben California államnak adta a Kongresszus, hogy az "a köz hasznára, pihenésre és üdülésre szolgáljon", s 1890-ben a Klub későbbi alapítóinak munkája és sürgetése nyomán megalakult a Yosemite Nemzeti Park. A döntésre már 1892-ben ellenjavaslatot nyújtottak be azok, akiknek az érdekeit sértette (telepések, favágók, bányászok, a munkájukból adókkal jövedelmet remélő hivatalok), s ez kiváltotta a klub védekező fellépését. A kongresszus a természetvédőknek adott igazat. Számos újabb terület védetté nyilvánítását sikerült elérniük, bár nemegyszer szenvedtek vereséget is (mint a víztárolót létesíteni kívánó San Francisco városával szemben a Hetch Hetchy völgy esetében 1905-től 13-ig tartó viták után). A csaknem évszázados hagyományok közé tartozik a kitartás is, amit jól igazol a Sequoia Nemzeti Park esete. Az optimális határokat még 1909-ben javasolta J. Muir, a klub első elnöke, de ennél lényegesen kisebb területen hozták létre a parkot, ám a húszas és a harmincas években sikerült új területeket csatoltatni hozzá. 1965-ben és a hetvenes években is felléptek a park érdekében, míg 1976-ra teljesen elérték a Muir által megjelölt határokat. A társaság programja a hatvanas évek során vett nagy fordulatot, s új, immár olyan környezetvédelmi kérdések iránt is fogékonnyá vált, mint a repülőgépek hangrobbanása, a városok terjeszkedése, a nagyfokú peszticid-használat, a tengerpartok védelme, a rekreációs lehetőségek túlhasználata és rossz kezelése, az élővilág védelem. Megőrizték a hagyományos tájvédő vonásokat is (mint a nemzeti parkokban tervezett gátak és utak elleni tiltakozás), s ma is az USA legnagyobb olyan szervezetének tartják magukat, amely az érintetlen természet (wilderness) védelmében lép fel.

Az előbbi példák azt mutatták, hogyan alakul át a hagyományos természetvédő szervezetek aktivitása a lokális természetvédelemből a globális természet, a bioszféra védelme érdekében fellépő aktivitássá. Azonban nem csupán arról van szó, hogy a természetvédelem kibővül más témákkal: az eredeti természet, az élővilág megőrzése önmagában is olyan értéké válik korunkban, amelynek az érintettségén alapuló környezetvédelmi tiltakozástól függetlenül is önálló mozgósító ereje van, s ez azt eredményezi, hogy olyan kérdések is politikai tartalmat nyernek, amelyekről ez egy-két évtizede még elképzelhetetlen volt (például M. Garcia ismertet egy brazil esetet⁵⁸, amikor országos televíziós botrány és kormányzati ügy lett abból, hogy Embu város polgármestere egy híveinek adott garden-partyt 2400, jórészt védett madarat süttetett meg).

Hasonló jelenségek kezdeményei hazai gyakorlatunkban is mindinkább érzékelhetők: az egyes tájak, természeti értékek védelmében egyre gyakrabban emelnek szót, s a természetvédők korábbi atomizáltságát is gócokban erősödő szervezettség váltja fel. Hazai környezet- és természetvédelmünk számára nagy hátrányt jelentett az, hogy erre szakosodott társadalmi alakzat sokáig nem volt, hiszen könnyebben lehet szélesebb társadalmi bázist teremteni abban az esetben, ha van olyan szervezett kontinuos előzmény, amelyből a környezetvédő aktivitás kifejlődhet.

A különböző eredetű környezetvédő aktivitás egyesülését jól szemlélteti a francia ökológiai militantizmus első esete, Fos-sur-Mer példája.⁵⁹ A Marseilletől 50 km-re lévő településen nagy kikötő és ipari kombinát létesítését kezdték meg. A tiltakozás a Provance-i táj szépségének megőrzéséért kezdődött, melyet a környék üdülőtulajdonosai és nyugdíjasai részvételével 1971-73 között számos környezetvédő csoport képviselt. Ezek zömmel konkrét politikai töltet nélkül, egy-egy eset kapcsán, tulajdonuk értékét féltve léptek fel (kőbánya, szeméttelep létesítése ellen). Egyidejűleg a Fos közelében lévő településeken, ahol a kombinát közvetlen szennyező hatása is érvényesült, és kisajátításoktól is tartottak, széles körű, a falusi lakosságra épülő népi szervezkedés kezdődött. A baloldali erők támogatásával autonóm szervezetet alakítottak, amelyek aktivitása a szennyezéssel azonos ütemben növekedett, s tematikája is

jelentősen bővült. Már nem egyszerűen a tulajdon és a természeti szépség védelme, hanem más, társadalmi kérdések is helyet kaptak benne (regionalizmus, anti-technokratizmus, Párizs-ellenesség, a hagyományos életforma védelme). Ellenterveket dolgoztak ki, követték az urbanizáció és a kombinát terjeszkedésének korlátozását. A tiltakozás nyomán sorra alakultak másutt is hasonló helyi csoportosulások, s a hetvenes évek második felében Franciaország egyéb, tudományos és politikai erőkkkel is megerősödött környezetvédői Nyugat-Európa legerősebb ilyen mozgalmának számítottak.

x

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a környezetvédelem egységes fogalmának, illetve hatékony társadalmi mozgalmainak kialakulása során az elkülönült tiltakozó, tudományos és természetvédő komponensek összenőttek. A korábbi természetkedvelő-természetvédő csoportok valóban ökológiai szemléletet hordozó tudományos erőkkel gazdagodtak, s a fejlett ipari országokban jelentősen megnövekedett környezet iránti érzékenység nyomán változott a közelítés karaktere. A megelőzőnél sokkal szélesebben értelmezték a környezet károsodását, a természeti környezet minden aspektusára figyelmet fordítottak (a termőföld, a víz, az ásványok, az élőlények, az életfolyamatok, az atmoszféra és az éghajlat, az óceánok, sőt a világűr is). Számoltak a közösségi és egyéni szükségletekkel az életben, a termelésben, hangsúlyozták a mesterséges és a természetes környezet kapcsolatát.

Az ilyen platformon fejlődő mozgalmaknak szélesebb és tudományosan is jobban megalapozott álláspontja alakult ki az ember és a környezet kapcsolatáról, s nemcsak a természeti erőforrások állapotáról, hanem ezek értékéről, használatuk és megőrzésük módjáról, s ezek feltételeiről, a társadalmi kérdésekről. Az az álláspont vált uralkodóvá, mely az élet minőségét, s végső soron az emberiség fennmaradását kívánta védeni. A hatvanas évek végén a kibontakozó nemzetközi mozgalom és összefogás vezetett az ENSZ által 1972-ben Stockholmban megrendezett környezetvédelmi világkonferencia megtartásához is. A konferencia fontos lépés volt abban, hogy jelentősen megváltozott a környezetvédelmi akciók tudatossága.

2.4. A környezetvédelem társadalmi bázisa

Jóllehet a környezetvédelem olyan ügy, amely a társadalom egésze számára fontos, mégsem egyformán aktív benne valamennyi társadalmi csoport. Amennyiben az aktivitás előbb ismertetett gyökereit sorra vesszük, kapunk ugyan támpontokat a társadalmi bázis megismeréséhez, de ezek önmagukban nem tükrözik annak osztályalapjait. A közvetlen érintettségén alapuló tiltakozás nem is osztályok szerint produkálja csoportjait, hanem először lakóhely szerint, foglalkozási, tulajdoni helyzettől nagyjából függetlenül (bár az is igaz, hogy lakóhelyen is először azoknak a rétegeknek a tagjai aktivizálódnak, akik a mozgalom egészében hegemon helyzetben vannak, másrészt a lakóhelyi környezet önmagában is tükröz valamit a társadalmi struktúrából - hiszen a vagyonos rétegek a legépebb, legjobban gondozott, egészségre legkevésbé ártalmas környéken laknak és pihennek). Így aztán eleinte inkább földrajzi határokkal lehet az állampolgárokból környezetvédő csoportokat kiválasztani - mint korábbi példáinkban konkrétan az Ashio rézbánya környéki parasztok, a Minamata öböl halászhajói, a breton tengerparton élők, a Wyhl környéki szőlősgazdák, a rákoshegyi, nagytétényi lakosok, vagy szélesebb értelemben egy fokkal fejlettebb tiltakozás-potenciál esetében a nukleáris vagy nagy természetátalakító hatásokat eredményező létesítmények tervezett helyszínének környékén élők. A polgári kezdeményezési csoportokban résztvevők szociális összetételét vizsgálva persze találunk jellegzetességeket. Az NSZK-ban például - ahol az állampolgárok 98 %-a szerint a környezetvédelem az "igen fontos" kérdések közé tartozik és kétharmaduk szerint az állam nem lép fel elég erélyesen a környezetszennyezők ellen - a csoportok több mint 2 millió résztvevője között aránytalanul nagy számban vannak állami alkalmazottak (főként pedagógusok), szabadfoglalkozásúak (ügyvéd, építész stb.), diákok és magasrangú alkalmazottak, de alulreprezentáltak a munkások, akiknek aránya csak 8 %-ra tehető.⁶⁰

A globális környezeti problémák miatt aggódók érthető módon - még jellegzetesebb elkülönítésre adnak alkalmat. Ez az aktivitás természetes módon éppen a társadalom legképzettebb rétegeiben még az értelmiségen belül is viszonylag szűkebb körben kezdődik, s las-

san terjed: "A kibontakozó problémák lényegét, súlyát először a tudósok, írók, az emberiség sorsáért aggódó közéleti személyiségek, a tömegtájékoztatási eszközök lelkiismeretes munkatársai kezdtek vizsgálni, a közvélemény elé tárni..."⁶¹

A természetvédő mozgalom fejlődésének hagyományos fázisában (a tisztán élővilág- és tájvédő időszakban a hetvenes évek derekáig) a szervezetek tagjainak többsége az ún. felső-középosztályból verbuválódott. (Bár megjegyzésre érdemes, hogy a rekreációs és sport célokból szerveződő természetjárásnak Európában a munkásszervezetek részéről is komoly hagyományai voltak, de ez a vonulat szimpatizáns és alkalmi szövetséges volta ellenére kevésbé vállalt részt a környezetvédelemben.) A természetvédelem kezdetben sokszor afféle "úri passziónak" számított, kifejezetten politikailag konzervatívnak számító erők játszottak fontos szerepet, akik számára a természet önmagáért való, vagy kevesek gyönyörködésére szolgáló "Isten kertje", amelyet a gonosz emberektől (főleg a mindenre képes néptömegektől) lehetőleg minél hermetikusabban el kell zárni. Természetesen e vélemény ritkán jelent meg ilyen tisztán, de a környezetvédő mozgalmat bírálók eszköztárából ennek a szemléletnek az ostorozása sem marad ki. G. Claus például a DDT-ről szélsőséges anti-környezetvédőként vitatkozva idézi a madarak pusztulása felett aggódó R. Carson szavait a Csendes tavaszból: "A madarász, a kertvároslakó, aki örömét leli kertje madarainak szemlélésében, a halász, vagy a vad tájak kutatója meg lesz fosztva egy olyan gyönyörtől, amelyhez joga van." Claus egyúttal azt is mellé teszi: "A könyvben sehol sem esik szó a nyomornegyedek lakóinak érdekeiről, legyek vagy férgek permetezéssel történő kiirtásáról." Véleményét Carsonról így foglalja össze: "Kitűnő természetíró, de a Silent Springben az egocentrikus szűk látókörű közép-, illetve felsőosztályba tartozó amerikai kertvároslakók szónokaként jelentkeznek." A környezetvédőkről pedig röviden az a véleménye: "nem érdekli őket az emberiség sorsa".⁶² Elítélő véleménye azonban még a hatvanas évek előtt is csak részben és csak a természetvédők egy töredékére volt igaz, akik hozzá hasonlóan - csak más előjellel - szélsőséges nézeteket képviseltek.

A hatvanas évektől azonban a mozgalom tartalmilag is átalakul (erről az előbbiekben szóltunk), létszáma is nagyságrendekkel bővül, s szociális összetétele is változik. Jól látható ez még az NSZK legnagyobb (1985-ben százezer tagú) tisztán természetvédő szervezeténél, a Bund für Umwelt und Naturschutznál is, hogy ahol korábban az idősebbek, a természettudományok valamelyik ágával foglalkozók voltak többségben, ma az évente 15 %-kal gyarapodó tagságnak egyre nagyobb hányada a fiatalok közül kerül ki.⁶³ A Sierra Club tagságát (ekkor 80 000 fő) 1969 májusában reprezentáns mintán vizsgálva⁶⁴ kitűnt, hogy a "felső középosztálybeliség" döntő többségű volt, amit a tagok képzettségi, foglalkozási és jövedelmi helyzete egyaránt igazolt. A férfiak 49 %-a az ún. "magasabb értelmiségi" (orvos, jogász, felsőoktató, mérnök), 21 % "alsóbb értelmiségi" (pedagógus, újságíró, művész), s csak 5-5 %-ban volt képviselve a papság, a kereskedők-kisvállalkozók, a munkásság. A hasonló felmérések fő megállapítása az volt, hogy a természetvédő szervezetek tagságát főként a felső-középosztály egy szegmense adja.⁶⁴ A későbbi vizsgálatok azonban már kevésbé statikus képet találnak. A természetvédők aktivitásának megváltozása nyomán a mozgalom egyre szélesebb bázisra tesz szert, a társadalmi struktúrában fokozatosan terjed szervezettsége lefelé (ez például az USA-ban azt jelenti, hogy a hetvenes évek elejére az "alsó-középosztályt" is eléri, bár számos társadalmi csoport ekkor még szinte közömbös marad a környezetvédelem iránt: főként az alacsony képzettségűek, a farmerek, s általában azok, akiknek a hagyományos ipar ad kenyeret). A változás folyamatát így jellemzi F. Buttell és W. Flinn: "A környezetvédő mozgalom nagymértékben fejlődött a rekreációtól a politikáig... Azok az emberek, akiket szocializációs és referencia csoport tapasztalataik a szabadban pihenéshez vezettek, hasonlóan jutnak a környezetvédő mozgalomban való részvételhez és annak támogatásához. Hasonlóságok vannak a természetet fontos szabadidős jelképnek tekintők és a környezeti aggodalmat kifejezők társadalmi jellemzői között."⁶⁵

Arra, hogy a környezetvédelemben általában is igaz a mozgósító erő "felülről lefelé" terjedése, számos példa idézhető, de vegyünk egy hazait: "Többnyire a tényleges döntésektől távol álló szakemberek, tudósok, művészek vállalják fel a környezetvédelem ügyét

és sürgetik a halaszthatatlannak ítélt intézkedések megtételét. Ennek hatására valóban születtek figyelemreméltó környezetvédelmi törvények, de ezeknek a minennapi életben való érvényesítése még igencsak a kezdet kezdetén tart."⁶⁶ Arra, hogy ez miért így történik, többféle válasz is adható. Schmidt P. a magyar politikai rendszer fejlesztésének irányairól szólva azt fejti ki, hogy "... a társadalomban folyó viták, nézeteltérések sokszor kívül rekednek a nyilvánosságot biztosító politikai szervezetrendszeren... Az ellenvélemények nyilvános területeivé gyakran az irodalom, a művészetek, a társadalomtudományok váltak, ennek minden torzító, szubjektív hatásával együtt."⁶⁷ A környezetvédelem esetében is szerepet játszanak hasonló tényezők, de másról is szó van. Természetesnek gondolhatjuk, hogy a társadalom számára olyan új kérdés, mint a környezetvédelem, amely alapos tájékozottságot és áttekintést követel, illetve gazdag immateriális és etikai töltetű értékek problémájában, legkorábban a magasan kvalifikált, a tudomány eredményeivel gyorsan kapcsolatba kerülő szakemberek, illetve az erkölcsi kérdésekre (mint a jövő iránti felelősség) érzékeny írók, művészek körében válik mozgósító erővé, s közvetítésükkel terjed egyre szélesebb körben. E jelenséget szinte mindenütt megtaláljuk a környezetvédelem fejlődése során, külföldön éppúgy, mint hazai jelenségeink esetében.

A már kibontakozott környezetvédelem társadalmi bázisa természetesen sokkal szélesebb. Szükséges is e szélesebb bázis, mert a gyakorlat szinte mindenütt azt bizonyította, hogy a környezetvédelem össztársadalmi ésszerűsége ellenére számos ellenérdekekkel találkozunk, s ezért a gazdasági élet önszabályozása sehol sem az ökológikus érvek figyelembevétele irányába törekszik, s ezért a gazdasági szférát sokáig csak a társadalmi erők komoly nyomásával lehet rávenni.⁶⁸

A bázis szélesedésére ott lehet számítani, ahol a környezetvédő társadalmi aktivitás korábban ismertetett feltételei kialakulnak. Arról például, hogy az NSZK-ban hol sikeresek legkorábban a zöldek, Papp Zs. úgy tartja, hogy ahol a képzettségi színvonal magasabb, ahol már erőteljes környezetszennyezés alakult ki, ahol már működtek

polgári kezdeményezések, ahol az ott élők tapasztalták a hatóság önkényét. Ezért főleg nagy egyetemi központokban, atomerőmű, autópálya, repülőtér, ipartelep tervezett helyszínei közelében, természetvédelmi szempontból jelentős területeken, s a szavazói támogatást főleg a középrétegek adják.⁶⁹ A mozgalom heterogenitását is sok szerző hangsúlyozza. A K. Zsirickij szerint azért vesznek a nyugati környezetvédő mozgalomban olyan széles társadalmi spektrumból részt emberek, mert az ökológiai válság minden réteget érint, s ez tömeges elégedetlenséget eredményez. Széles front jön létre, melyben sok réteg érintett: farmerek, az ifjúság, az értelmiség, a városi középrétegek, sőt az uralkodó osztályok egyes tagjai, háziasszonyok stb. Így aztán a "tarka" mozgalomban fő bázisként jelen vannak a kispolgári középosztályok, a hatvanas évek ifjúsági tiltakozó mozgalmainak maradványai, de részt vesznek bennük olykor munkásszervezetek is, részeseik lehetnek reakciós körök képviselői (akik az elégedetlenséget kihasználva erősítik a széthúzást, a nacionalizmust, sovinizmust, a kisebbségek megvetését, a vagyontalanok gyűlöletét) vagy üzleti vállalkozók (akik termékeik konjunktúráját, több állami támogatást, a konkurrencia gyöngítését remélik saját "ökológiai öntudatuk" reklámozásával).⁷⁰ Figyelemreméltó jelenség a környezetvédők között a nők szokásosnál intenzívebb közreműködése, s ez csak részben történik azért, mert a feminista szervezetek reneszánszával esik egybe a zöld mozgalmak felemelkedése. Akadnak, akik ezt az értékek szimbolikus forradalmával magyarázzák, s úgy gondolják, hogy korunkban új etikai és viselkedési minták jelennek meg a Föld és a nők iránt, s a XVIII. század óta uralkodó ipari társadalmi eszményeket az "el a géptől" értékei váltják fel. C. Merchant úgy tartja, hogy "A szimbólumok forradalma nem sikerül, ha mind a nőket, mind a természetet kizsákmányoló társadalmi, szexuális és gazdasági struktúrákban egyidejű forradalom nem megy végbe."⁷¹ Szociológiai vizsgálatok is azt erősítették meg, hogy a nők jobban támogatják a környezetvédelem ügyeit.⁷²

A környezetvédelem társadalmi bázisa szempontjából azonban véleményem szerint két társadalmi csoportnak sajátos vagy ha úgy tesszük, kitüntetett szerepe van. A környezetvédelem gondolatának fellobbanásakor a szikrát a tudományos élet képviselői adták, a későbbi lobogás energiáját pedig a fiatalok biztosítják. E szerepekre sajátos érték- és érdekviszonyaik jogosítják fel a két társadalmi csoportot, amire a későbbiek során több esetben visszatérünk.

Az I. RÉSZ ÖSSZEFOGLALÓJA, KÖVETKEZTETÉSEK:

A KÖRNYEZETVÉDŐ AKTIVITÁS EREDETE

A környezetvédelem társadalmi ésszerűsége ellenére nem válik automatikusan fontos kérdéssé a politika számára. Legkorábban a fejlett tőkés országokban történik meg ez, de megítélésem szerint nem pusztán azért, mert ott a környezet károsodásának mértéke legkorábban éri el a kritikus szintet.

A környezet károsodásából adódó személyes érintettség önmagában ugyanis csak akkor váltja ki az állampolgárok és csoportosulásaik fellépését, ha szembetűnő közvetlen egészségkárosodással, vagy a megélhetési lehetőségek hirtelen elvesztésével jár, ám a lassú vagy kevésbé feltűnő környezetromlás és a vele járó káros hatások gyakorta reflexek nélkül maradnak. A reakciók milyensége részint aszerint csoportosítható, hogy az érintettek tudatában vannak-e a veszélyeknek, másrészt pedig aszerint, hogy az adott társadalmi feltételek mennyire aktív reakciókat engednek meg számukra, vagy milyen személyes és csoportos aktivitási készségeket fejlesztettek ki bennük. A reakciók értékelésére ezért egy olyan mátrixot ajánlok, amelyben az egyik tengelyen az aktivitás szintje /origó a passzivitás/, a másikon pedig a környezeti tudás-tudatosság szintje /origó a tudatlanság/ helyezhető el.

A személyes érintettség azonban csak akkor válik tartós és szervezett környezetvédő fellépéssé az állampolgárok körében, ha két további feltétel-típus is megfelelően érett. Egyikük az anyagi szükségletek kielégítettségével függ össze. A társadalmi jólét olyan szintjére gondolok, ahol az alapvető fizikai életszükségletek kielégítése gond nélkül történik, s további szükségletek kielégítése sem ütközik akadályokba. Minél magasabb szinten biztosítható ez egy társadalomban, annál erősebbé válik az élet minőségi jegyei iránti igény és annál szélesebb körben várható az immateriális, illetve posztmateriális értékek érdekében történő fellépés. Utóbbiak között pedig az egyik központi érték éppen az egészséges, harmonikus természetes és emberi környezet. /A fejlett tőkés országok ún. alternatív mozgalmái is ilyen feltételek között jönnek létre. A tőkés társadalom belülről történő megváltoztatására törekedve hoznak létre a polgári világgal szin-

te semmiféle közösséget nem vállaló, irracionális elemekben is gazdag ellenvilágot, ahol legalább saját környezetüket alakíthatják a maguk képére, ám ez csak azért lehetséges, mert a polgári jóléti társadalom létezésüket lehetővé teszi és tolerálja./

A feltételek harmadik csoportja tudati-felépítményi természetű. Ilyen feltétel a problematika széles spektrumú tudományos feltártsága, tehát a jelenségek és következmények biztos ismerete. Szükséges a társadalom általános műveltségének, s az ökológiai kulturának megfelelő fejlettsége. Különös fontosságúak a politikai intézményrendszer működésével, a politikai kultúrával összefüggő jelenségek: a társadalomnak kellően demokratikusnak, innovatívnak és nyilvánosnak kell lennie, hogy a környezetvédelem valóban hatékony legyen.

Az ismertetett feltételek együttesen hozzák létre a társadalom tagjainak környezetvédő aktivitását. Ez az aktivitás egyfelől a közvéleményben, társadalmi csoportosulások, állampolgári mozgalmak kritikai fellépése formájában ölt testet, másfelől az ezek által is befolyásolt, konkrét szakmai feladatokat és érdekinTEGRÁCIÓT feltáró állami mechanizmusban jelenik meg. Abban az esetben azonban, amikor a társadalmi aktivitás feltételei még egészében vagy részben éretlenek, könnyen bekövetkezhet az, hogy a környezet ügye csak túl későn, kényszerítő körülmények, esetleg katasztrófák hatására válik egy társadalom számára valóban fontos kérdéssé. Az idővesztés egyúttal egy kedvezőbb lehetőség elmulasztásával /a környezet épebb állapotának megőrzése/ jár, s a mulasztások következtében a megelőzésnél lényegesen súlyosabb anyagi áldozatokkal kell reparatív stratégiákat választani, amelyek ritkán képesek az eredeti helyzet visszaállítására. A környezeti problémák gyökeres megoldásnak tehát nincs alternatívája, mert a gondok valódi megoldások híján rendre visszatérnek, növekvő komplexsége válnak.

A környezetvédelem gondjai is gyökeres változások, vagy külső hatások nélkül önmagukat gerjesztő ciklusban forognak : ha a társadalomban hiányok vannak a környezeti tudatosságban, szemléletben, törődésben, a környezetvédelemben való részességben, akkor nem alakul ki e téren átfogó kormányzati politika, emiatt hiányzik a megfelelő jogi és közgazdasági szabályozás, ezért szűkös anyagi források jutnak a környezetvédelemre, így

aztán csupán korlátozott működésre képes intézményes szervezete, emiatt kevés a felkészült szakember, következésképpen hiányos a környezeti tervezés, így a környezeti kutatások is hiányosak /mert kevés megrendelés érkezik a gyakorlattól/, emiatt nincs ütközés képes koordinált társadalmi program, ezért a megfelelő környezeti nevelési program és gyakorlat is foghíjas, s ha ez így van, újra a kiinduló helyzetnél vagyunk: nem jön létre a társadalom megfelelő tudatossága.

Azaz mégis van néhány mód arra, hogy ez az ördögi kör megszakadjon. Az egyik - a legrosszabb - megoldás, ha a szemlélet hiányait a károkból /katasztrófákból/ tanulás útján pótolja a társadalom. Másik lehetőség, ha e ciklus egyes elemei saját önmozgásaikkal próbálják meg felgyorsítani a folyamatot. Ilyenre képes lehet például a felkészült szakemberek csoportja, akik saját feladataikon felül részint a nevelő tevékenységgel, a tömegek mozgósításával, részint a kormányzati politikára nyomás gyakorlásával próbálkozhatnak. Hátránya, hogy a szakemberek kis számából adódóan egyébként is tornyosuló szakmai feladatok megoldásától vesz el erőt. Képesek lehetnek a nevelésben résztvevők, akik a felnövekvő generációk szemléletét tehetik alkalmassá /hátránya a hosszú időtáv/, vagy a tudatformálás más szféráiban dolgozók, akik hatása szélesebb körre, a felnőtt közvéleményre is kiterjed /hátrány: kevés számuk, koordinálatlan működésük, s az, hogy nem propaganda, hanem agitációs, főként emocionális eszközökkel rendelkeznek - bár ez adott helyzetek megoldását nagyban előre is viheti/. A módosítás legtöbb lehetőségét a kormányzati politika módosulása jelentheti. Ehhez azonban e politikának kellően innovatívnak, a környezetvédelemhez hasonló, viszonylag új jelenségeket is hamar integrálni tudónak kell lennie. Ebben az innovációban pedig kulcsszerepe van annak, hogy van-e az adott társadalomban érett környezetvédelmi aktivitás, vannak-e a környezeti ügyekben fellépni akaró, és szándékaik érvényesítésére megfelelő eszközökkel rendelkező struktúrák.

A környezetvédő társadalmi aktivitás, a világszerte erősödő mozgalom - bár a hatvanas évek végétől mutatkozik meg minőséigileg új formájában - jellemző előzményekkel, gyökerekkel rendelkezik. Ezeket az előzményeket három csoportba sorolom. Az elsőbe tartoznak a környezet-károsítás elleni tiltakozás struktúrái, melyek

először az ipari szennyezés és a mezőgazdasági kemizálás elleni fellépés már bekövetkezett károk feletti felháborodásként vagy szennyező hatás megszüntetésének követeléseként jelentkezik. A riasztó esetekről szóló híradások, személyes tapasztalatok váltják ki a jövőbeni ártalmak elkerüléséért való fellépést, mely részint az antinuklearitás képében, részint környezeti kockázattal járó beruházások ellen jelentkezik. Ahol nem állnak rendelkezésre az állampolgárok közvetlen beleszólását biztosító legitim utak /jogi, politikai érdekképviselési, stb./ komoly valószínűsége van annak, hogy a környezetvédő aktivitás szokatlan, olykor váratlan, esetleg törvénytelen, tehát politikailag kiszámíthatatlan és nehezen kezelhető módon tör felszínre.

A szervezett környezetvédő aktivitás második fontos gyökerének azt a bioszférát vizsgáló tudományos összefogást tartom, amely az elmúlt három évtized alatt az emberiségnek a Földdel való viszonyának minőségi változását tudatosította. Fontos evvel kapcsolatban a tudósok - különösen a természettudósok - társadalmában szokatlanul aktív politizáló szándékot és gyakorlatot is megemlíteni. Figyelemre méltó, hogy a globális problémák felismerése először éppen az ökológiai kérdések kapcsán történt meg. A Római Klub első jelentéseinek hatása döntő volt abban, hogy a környezeti problémák a politikai szféra számára is ismertté váltak, s a globális problémákról komolyabb gondolkodás kezdődött. A közvéleményben is erősödött a globalitás tudata, bár ez a fejlődés egyenlőtlenül történik. Ugy tartom, hogy a magyar társadalomban a globális ökológiai problémákról gondolkodás kevés ismerettel, s még kevesebb törődéssel van jelen, ami jelentősen hátráltatja a korszerű környezetvédő szemlélet és magatartás kialakulását is.

Az előzmények harmadik kategóriájába a hagyományos természetvédő csoportosulásokat sorolom. Ezek kezdetben olykor még a századforduló előtt/ főként szűkebb tudományos körben, vagy rekreációs attitűddel szerveződtek. Ezek egyrészt romantikus etikai alapon, másrészt pragmatikus alapon /a természeti kincsek kimerítése ellen/ léptek fel. A természetvédő szervezetekben azonban a bioszféra gyorsuló pusztulásával egyidőben hatalmas mennyiségi és minőségi fejlődés történt. Sok esetben tömegszervezetté váltak az utóbbi két évtizedben, sok új szervezet is alakult munkájuk

tartalma is megváltozott, a környezetvédelem más területei felé is kiterjedt aktivitásuk. Véleményem szerint nem pusztán arról van szó, hogy a természetvédelem kibővül más témákkal, hanem arról is, hogy az eredeti természet megőrzése korunkban önmagában is olyan értékke válik, amelynek az érintettségen alapuló környezetvédő tiltakozáshoz hasonlóan sajátos mozgósító ereje van, s így olyan kérdések is politikai tartalmat nyerhetnek, amelyekről ez korábban elképzelhetetlen volt.

A környezetvédelem ugyan a társadalom egészét érintő ügy, mégsem egyformán aktív benne minden társadalmi csoport. Ennek fontos oka az, hogy bár a környezetvédelem univerzális érdek, de amikor kezdetben konkrét kérdésként felvetődik, rögtön partikuláris, vagy lokális. Ezért egyrészt az érdekazonosság is először csak közvetetett, partikuláris érdekek találkozásakor jelentkezik, másrészt olyan társadalmi csoportok közvetítésével, amelyek magasabb képzettségük etikai érzékenységük, vagy saját életkoruk révén a hosszútávú hatásoknak nagyobb jelentőséget tulajdonítanak. Ezt természetesnek tartom, hiszen a környezetvédelem alapos tájékozottságot követel és gazdag immateriális értékekben. A közvetlen érintettségen alapuló tiltakozást /amely elsősorban lakóhely szerint jön létre/ ezért megkülönböztetem az általános tartalmú környezetvédő fellépéstől. Utóbbi létrejöttében a vezető értelmiségieknek /különösen a tudósoknak, de mellettük művészeknek, orvosoknak, papoknak is/ van fontos szerepe, a tömegmozgalommá válásban az ifjúságnak, illetve a képzett középosztálybeli rétegeknek /értelmiség, kispolgárság/ a részvétele a döntő.

x

x

x

II. rész

A KÖRNYEZETVÉDŐ AKTIVITÁS FEJLŐDÉSE KÜLÖNBÖZŐ TÁRSADALMI VISZONYOK KÖZÖTT

3. fejezet: Környezetvédő aktivitás tőkés társadalmi feltételek között

4. fejezet: Környezetvédő társadalmi aktivitás a szocialista országokban

Összefoglaló következtetések:

A tőkés és a szocialista feltételek között kibontakozó környezetvédő aktivitás jellegzetes vonásai

3. KÖRNYEZETVÉDŐ TÁRSADALMI AKTIVITÁS TŐKÉS TÁRSADALMI FELTÉTELEK KÖZÖTT

A kapitalizmus környezetvédelmi lehetőségei

A környezeti válság okainak polgári elemzői szerint a globális ökológiai válság esetében a társadalmi rendszerek szempontjából semleges fejlődésről van szó, amely az iparosításra, a technikai fejlődésre, a gazdasági növekedésre, a népszaporulatra, annak egyenőtlen eloszlására és hasonló tényezőkre vezethető vissza. E szemléletmód végülis a polgári konvergencia-elméleteknek ad új aspektusokat¹, bár azt valóban számításba kell venni, hogy a termelőerők adott fejlettségi szintjén a környezet szennyezésének társadalmi rendszertől független technológiai okai is lehetnek.²

Akadnak olyan vélemények is, amelyek szerint a környezeti problémák megoldásában a fejlett tőkés országok valós lehetőségei lényegesen jobbak, mint a szocialistáké. Emellett a következő érveket sorakoztatják fel: a helyi szervek szerepe összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint a szocializmusban; a lakosság nyíltabb információs források révén környezeti vonatkozásokban is tudatosabb; magasabb élet-színvonala miatt a nem anyagi javaknak nagyobb értéket tulajdonít; a demokratikus hagyományokhoz igazodva alulról épülő, erős társadalmi mozgalom alakult ki, tehát a környezet védelme érdekében jelentkező társadalmi nyomás feltételei kedvezőbbek; a szankcionálás erősebb, mert következetesebb lehet akkor az állam, ha nem tulajdonos, hanem idegen hatalomként avatkozhat bele a vállalati gazdálkodásba; fejlettebb a védekezés technikai háttere (szűrő- és védőberendezések, alternatív szennyezésszegény és -mentes technológiák), a gazdasági integrációk programjában is gyorsabb a környezetvédelmi haladás. Az érvek némelyike persze első pillantásra is átlátszó (például a szankcionálásra vonatkozó, hiszen abból az következne, hogy az állami tulajdonban lévő vállalatokkal szemben a tőkés országokban is engedékenyebben lép fel a tulajdonos-állam), mások egysíkú beállítása azt az egyenes következtetést sugallja, hogy a létező szocializmus végállomása - most éppen - az ökológiai katasztrófa, vagy ha ezt el akarja kerülni, akkor az egyedül üdvözítő tőkés piaci feltételeken alapuló gazdasági és társadalmi berendezkedést kellene

választania. Ez még azokra az érvekre is áll, amelyek igazságának egyik oldala taligha várható. (mint például az, hogy történelmileg nagyobb hagyományai jöttek létre a fejlett tőkés országokban az állampolgári jogok gyakorlása számos formájának, vagy az, hogy a tudományos-technikai fejlődés sok területén - s köztük éppen a szennyezéscsökkentő technológiákban is - érdemi előnyökkel bírnak, vagy akár az, hogy a magasabb életszínvonal az embereket érzékenyebbé teszi a környezeti hátrányokkal szemben). Az igazság másik oldalához azonban az is hozzátartozik, hogy e téren is lehetetlen a két termelési mód perspektíváinak reális összevetése, ha a történelmi lehetőségeket egybemossák a létező szocializmus története során tapasztalt hibákkal, vagy ha a kapitalizmusról szólva csak annak legfejlettebb, évszázados történelmi előnyök révén, illetve a gyarmatosítás és a neokolonializmus eszközeivel gazdagodott országait hozzák fel példaként, míg a másik oldalon szívesen feledkeznek meg arról, hogy a létező szocializmus elmaradásainak milyen gyökerei adódnak "kelet-európaiságából", vagy alig levetett gyarmati-félgyarmati sorsából.

Mindezek persze nem adnak felmentést az alól a felelősség alól, hogy ha szükséges, akkor a létező szocializmus környezetvédelmi hiányait vagy akár hibáit bíráló szóval illessük, hiszen előrelépésünk szükségszerű feltétele ez. E bírálat tartalma nemegyszer éppen az is lehet, hogy a fejlett tőkés országokban valamit jobban csinálnak, mint nálunk. S bár a természetet károsító emberi hatások létrejöttéért és fennmaradásáért a kapitalizmusé a történelmi felelősség, azt nem szabad tagadni, hogy több országban számos progresszív gondolat, hatékony gyakorlati eszköz szolgálja az emberi környezet védelmét. Ha ez nálunk előbbre tartó módon történik, tanulnunk kell belőlük.

Ezért sem tarthatók ma már azok a vélemények, amelyek - különösen a környezetvédelem kezdeti időszakában - mechanikus, megmerevedett kapitalizmus-képek alapján úgy gondolták, hogy a tőkés piac anarchiája és a profitcentrikus termelés eleve kizárja a környezetvédelem bármiféle lehetőségét: "Az emberek és a természet közötti kapcsolatok azt az antagonizmust tükrözik e sajátos (tőkés) társadalmi feltételek között, amely jellemzi a tőkés társadalmat. Hatal-

mi politika és profittól függés, a termelőerők spontán alakulása és a termelés anarchikus volta jellemzik azt a módot, ahogy az anyagcserefolyamat formálódik a természettel szemben tőkés viszonyok esetén." ⁴

A korszerű kapitalizmus-képet alkotó marxista-leninista gondolkodás palettáján fontos szín a zöld is, amely azonban nem szükségképpen állandó fekete keretben jelenik meg. Egyetértőleg egy korábbi (1973-ból származó) és egy újabb (1985-ös) véleményt is idézek. Ágh Attila a Római Klub első jelentéséről folyó sajtóvitában így fogalmazott: "A kapitalista gazdasági rendszer ökológiai krízis hatására tehát kénytelen lényeges strukturális átalakulást elszenvedni, a magángazdálkodást e vonatkozásban is radikálisan korlátozni, s az ún. fizikai (környezeti-gazdaságföldrajzi) tervezést fejleszteni." ⁵ Simai Mihály a mai kapitalizmus jellemzéséről szólva azt fejtette ki, hogy: "... jelentős változások mehetnek végbe a tőkés privilégiumok megsértése nélkül. Egyes területeken, például a környezetvédelemben, a tudomány, a kultúra támogatásában, tért hódíthat a közérdek a tőkésvállalatok döntéseiben is, különösen akkor, ha az közvetlenül is szolgálja céljaikat." ⁶

Mindezek mellett szükséges, hogy a tőkés társadalomnak az ökológiai válságban betöltött szerepét alapjaiban is vizsgáljuk. ⁷ Bár először az vetődik fel, hogy a környezetszennyezés a civilizációs fejlődés következménye (részint azért, mert az emberi tevékenység közvetlen hatása nem mindig tükrözi a közvetetteket, részint a termelőerők fejlődése a természetre gyakorolt hatások olyan volumenét és olyan minőségű formáit hozta létre, amelyek már meghaladják a természet spontán egyensúly-helyreállító képességét), de ez valójában nem a civilizációból magából, hanem csak a tőkés társadalmi viszonyok között lezajló és azt közvetlenül követő civilizációs fejlődésből következik. Persze még ezen az alapon is többféle következtetés születhet.

(A furcsa alternatívák egyik sajátos példája Lynn White elemzése. Ő a nyugat technológiai és tudományos tradícióiban véli a fő okot felfedezni. Meghatározó fontosságúnak tartja azt a zsidó-keresztény teológiában gyökerező hitet, amelynek könyörtelen természetkizsákmányoló attitűdje azért alakult ki, mert a kereszténység-

gel a legantropocentrikusabb vallás uralkodott. Szerinte a kollektív memóriából az így eltelt századok kitörölhetetlenek, s ezért a XIX. század közepén az arisztokratikus tudomány és plebejus technika egyesüléséből létrejött új, demokratikus kultúra ugyanolyan közönyös maradt a természet tárgyai iránt, mint amilyen a pogány animizmust leromboló korai kereszténység volt. Véleménye az, hogy a kereszténység örökös haladás-hitét a marxizmus is örökölte, amelyet végülis nem tart egyébnek, mint "az Iszlámhoz hasonló zsidó-keresztény eretnekségnek". A kiutat is ugyanazon az idealisztikus alapon látja, ahol a gondok gyökerét: "A jelenkori tudomány és technika úgy át van itatva a természettel szembeni ortodox-keresztény arroganciával, hogy pusztán ezektől nem várható a válság megoldása. Mivel a baj gyökerei nagyban vallásiak, a megoldás is csak vallási alapon történhet, akár elismerjük, akár nem. Saját természetünket és sorsunkat kell újra átgondolnunk és átélnünk."⁸⁾

Azt, hogy a tőkés kizsákmányoláson alapuló termelési mód és a természet közötti viszony, valamint a bioszféra és a társadalom kapcsolata miért válik egyre inkább antagonisztikussá, Varró Rózsa⁷ nyomán a következőkben foglalhatjuk össze: (1) A technikai fejlődés valóban nemzetközivé a kapitalizmusban lett, a tőke totálissá tette a természettel való kapcsolatot, de egyúttal a kapcsolat válságba jutását is. (2) Az emberek kapcsolata a természettel mindig olyan, amilyen egymáshoz való viszonyuk, s mivel a tőkés társadalomra a tőkés-munkás viszonyon alapuló kizsákmányolási viszony a jellemző, ez nyomja rá bélyegét az emberiségnek a természettel való kapcsolataira is. (3) A kapitalizmus természetéhez tartozik a gazdálkodás anarchikus jellege, az értéktörvény spontán érvényesülése a piacon. Ezért a kapitalista gazdaság a legjobb szándékú törekvések ellenére sem rendelkezik olyan lehetőséggel, hogy a termelés össz folyamatát áttekinthessék, pedig az ember és a természet viszonyának átfogó szabályozása ezt megköveteli. (4) A kapitalizmus természete és a környezetpusztítás egységét bizonyítja, hogy az egoizmus a burzsoá erkölcs alapjellemezője, mely maga is a kapitalizmus következménye. Az önzés áthatja az emberek mindenkihez és mindenhez való viszonyát, így természetéhez való kapcsolatait is. Ezért a pillanatnyi és a partikuláris érték válik döntővé, míg a távlati és a közös háttérbe szorul.

Az ismertetett jellemzők alapjai akkor sem változnak meg, amikor a szabadversenyos kapitalizmus az imperializmusba nő át. Ugyanakkor bizonyos pozitív módosulások is történtek: csökken a termelés anarchiája, a természet megkárosításának veszélyeit és ezek redukálási módjait is nagyobb mértékben látják előre. Az alaptendencia változatlan marad, még ha a tőkés világ legfejlettebb régióiban egy-egy folyót, tavat, vagy tekintélyes térségeket újra képes is a tőkés állam tisztává változtatni (hiszen a gazdag Északon felszámolt szennyezés gyorsan megjelenik a kiszolgáltatott Délen). A kapitalizmusnak az imperializmus természetéből fakadó általános válsága a természethez való viszonyban is tükröződik. (Mindezek aláhúzására bővebb kifejtés nélkül csak megemlítjük az imperializmus által fenntartott fegyverkezési verseny, illetve a velük járó háborús fenyegetés, sőt olykor helyi háborúk környezetpusztító hatásait, vagy az anyag- és energia pazarlásra alapozott, az emberi élet kiüresedéséhez vezető "fogyasztói társadalmi" eszmények környezetromboló szerepét.) Ezért bizonyos, hogy a természeti erőktől való elidegenülés nyomasztó érzése és életveszélyes következményei is érlelői lesznek - ha ugyan már nem öltöttek testet az új demokratikus tömegmozgalmak aktivitása képében - azoknak az ellentmondásoknak, amelyek sürgetik a termelési mód megváltoztatását. Ezt még sok polgári vélemény is elismeri, mint például egy 1972-es párizsi szimpózium vitájában az Európai Gazdasági Közösség elnökeként Sicco Mansholt: "... a feladatokat a fennálló, kapitalizmusra és profitvágyra épülő társadalomban nem lehet megoldani. Éppen ezért egy ökológiai mozgalomnak elsősorban azzal a kérdéssel kell foglalkoznia, hogy milyen legyen az a társadalom, amely lehetővé teszi céljaink elérését." A vele vitatkozó baloldali Andre Gorz viszont a dolog lényegére is rámutat: "Az ökológia ... potenciálisan antikapitalista és felforgató tudományág. A kapitalista könyvelés szabályai szerint az egyetlen optimum a tőkefelhalmozás, a profitcsinálás, az ökológia viszont külső, paramétereket vezet be: a természeti erőforrásoknak, a környezetnek a biológiai egyensúlynak az optimális fenntartását, a javak maximális élettartamára és használati értékére, nem pedig csereértékére való törekvést... Az ökológia a tőkés termelési módot immanens célja: a szüntelen tőkefelhalmozás síkján támadja."⁹

Kétségtelen ugyan, hogy a tőkés társadalmi rendnek általános válsága ellenére komoly tartalékai vannak, amelyek egy részét éppen az ökológiai válság tüneteinek kezelésére is fordíthatja. Azt fel kell ismernünk, hogy az ökológiai problémák az osztályharc szerves részét képezik, hiszen "ha korábban azért bíráltuk a kapitalizmust, mert ez a dolgozó tömegek kizsákmányolásának rendszere, amely munkanélküliséget, válságokat és imperialista háborúkat szül, most hangsúlyozunk egy új, fontos mozzanatot - a létfenntartás nemzeti és planetáris rendszereinek pusztítását."¹⁰ (Persze meg kell jegyezni azt is, hogy a szocialista környezetvédelem eredményességétől meghatározóan függ e bíráló hitelessége.)

A fejlett tőkés országokban számos állammonopolista intézkedés született a környezetvédelem terén, melyek egy része valóban hatékonynak is bizonyult. A korai marxista elemzések ezt általában a következőkkel magyarázták: a kapitalista rablógazdálkodás a természeti erőforrások területén eddig elhanyagolta és durván figyelmen kívül hagyta a környezetvédelmi problémákat, de egyrészt a monopóliumok és az állam által kifejtett kapitalista rablógazdálkodás okozta veszélyek egyre jobban tudatosodnak a lakosság körében; másrészt a környezetvédelem mindinkább a szocializmus és a kapitalizmus közötti verseny egyik területévé vált; harmadrészt a környezetvédelem kialakulása kapitalizmusban jellemzően hasznot hozó befektetési területet jelent.¹¹

Napjainkra a környezetvédelem különböző társadalmi rendszerekben történő megvalósulása gazdasági feltételeinek korszerű marxista leírása is rendelkezésre áll. Pataki Magdolna¹² a fejlett technikára épülő társadalmakban jelentkező környezetszennyezés általános okának az elkülönültség és az értéktörvény szabályainak létét tartja, amely miatt (1) az elkülönült termelőkegyéni hatékonyságnövelésben és költségcsökkentésben érdekeltek, (2) érdekük a természetet ingyen javak összességeként kezelni, (3) nincs áttekintésük tevékenységük távolabbi hatásairól, illetve nem érdekük evvel törődni, (4) környezetvédelmi ráfordításaik mások számára jelentenek gazdasági hasznot, (5) a környezetvédelem veszteséget okoz számukra, amíg a termelési és elosztási viszonyok ennek megszüntetését nem teszik lehetővé. Ezek az elkülönültségi viszonyok mind tőkés, mind szocia-

lista feltételek között környezeti csapda-helyzetet idéznek elő, amelynek elkerülésére a megoldások lehetőségei eltérőek. Az állami monopolkapitalizmus esetében a következő jelenség játszódik le: amint a környezetkárosítás révén egyes tőkések másokat függő helyzetbe hozhatnak azok termelési tényezőinek használhatatlanná tételével, az állam beavatkozik, mert a magántulajdon általános védelme kiváltja a környezetvédelem általános érdekeinek meghirdetését.

"Az állam környezetvédelmi törekvésében természetesen szerepet kap a társadalom egészének létbiztonságáért viselt felelősség, amit a fejlett polgári demokrácia kellő nyomatékkaal számon is kér tőle. Gyakorlatilag tehát kettős nyomás alatt védi a környezetet, amelyben törékeny egyensúlyokat lehet csak létrehozni az általános társadalmi és a partikuláris tulajdonosi érdek között, hiszen az állam csak addig mehet el szankciók és kényszerintézkedések hozatalában, ameddig a szűk keresztmetszet, a magántulajdonosi érdek engedi..."¹² Mindezekkel egyetértve ismételten figyelmeztetni kell arra, hogy még az itt leírt mechanizmus is csak a legfejlettebb tőkés országokban működik, hiszen alapvetően megkívánja a tudatos és demokratikus fórumokkal rendelkező társadalmi aktivitás létét, amely az alárendelt kapitalista országokban alig van jelen, másfelől utóbbiak kormányainak erősen korlátozottak a fellépési lehetősége és szándékai - elsősorban a transznacionális monopóliumokkal, de gyakran saját fi-nánc-tőkéseikkel szemben is. Azt is meg kell jegyezni, hogy a helyzet eseti javulása mellett az egyenlőtlenség osztályok szerint is megjelenik a tőkés rendben, ahol a természet már-már presztízsszükségletté válik, s a környezetszennyezés elsősorban a munkások élet- és munkakörülményeit érinti.

3.4. A fejlett tőkés országok környezeti állapotának alakulása

A környezetvédelem, mint nemzetközi terminológia a fejlett tőkés országokban kialakult ökológiai fenyegetettség következtében jött létre a hatvanas évek derekán, s fokozatosan erősödő politikai jelentőséget nyert a nyolcvanas évekre. E fenyegetettséget elsősorban a környezet elszennyeződésének növekvő mértéke, megváltozott minősége, illetve a következményeiről szerzett tapasztalatok váltják ki. A szennyezés olyan fokot ért el, amely már nem pusztán apró változások sorozatával degradál észrevétlenül, hanem sorra történnek

intő esetek, környezeti katasztrófák, illetve rendszeresen születnek ezekről, illetve egyéb veszélyekről nagy visszhanggal járó tudósítások, figyelmeztetések.

3.1.1 Az ökológiai válság tünetei

Érdekes ezek legfontosabbjai közül néhányat ismertetni, mert a világszerte ismertté vált példák együttes jó adalék lehet az ökológiai fenyegetettség létrejöttének megértéséhez. A fejlett tőkés országok (elsősorban az OECD¹³ tagjaira gondolunk) környezeti helyzetét befolyásoló néhány tény: itt koncentrálódik a világ ipari termelésének kétharmada, a világ autóállományának 30 %-a, a világ atom-energiatermelésének 88 %-a. A környezeti tiltakozás-hullámot kirobbantó évtizedben (1969-1975 között) ipari termelésük 42, vegyipari termelésük 78, energiafogyasztásuk 46, mezőgazdasági termelésük 23, műtrágyafelhasználásuk 65, személygépkocsi-parkjuk 75, magánfogyasztásuk 49 %-kal nőtt.¹⁴ Már 1970-ben születtek a "mértéktelen fogyasztás mértékéről" becslések, például: "Az USA-ban minden 9 másodpercben születik egy gyerek, és ez a gyerek rendkívül nagy arányban fogja a Föld készleteit fogyasztani: konzervatív becslés szerint 30-szor többel, mint egy indiai: ... 56 000 000 gallon víz, 37 000 gallon benzin, 5,5 t hús, 9 t tej és tejszín, 5,5 t búza."¹⁵ Az ezer lakosra jutó gépkocsik száma is az USA-ban a legmagasabb (522), de másutt is magas számokat találunk (Kanada 420, Ausztrália 394, NSZK 352, Svédország 345, Franciaország 332, Olaszország 300 - 1979. évi adatok¹⁶). A tőkés fejlődést azonban - természetének megfelelően - még a legfejlettebb formájában felmutatott haladás esetében is a válság jelei árnyékolják. Alapjukat veszítették azok a derűlátó vélemények, melyeket az ötvenes évektől a hetvenes évek elejéig tartó fellendülés a végtelennek hitt erőforrásokra, alacsony árakra és kizsarolható természetre épített. Az amerikai gazdaság sötétedő kilátásairól írott munkájában írja C. Henderson: "E jólét hozta létre az eufórikus önbizalmat és optimizmust, drága technikai rendszereket, amelyektől teljesen függővé váltunk, és azt hittük, hogy az a jövő szava, ahol mindent gépek csinálnak, és mi még sokkal heroikusabb fogyasztók leszünk."¹⁷ A dúskálás azonban nem következett be, s az optimizmust megszakító figyelmeztetések legkorábban éppen az ökológiai szféra felől érték a polgári társadalmakat.

A fejlett tőkés országokban a környezet szennyezése, a visszapótolhatatlan természeti erőforrások (különösen az importált tüzelő és üzemanyag) fogyasztása, az édesvizek és a megművelhető termőföldek mérlege a közérdeklődés homlokterébe került. Ezek az országok a környezetrombolás legveszélyesebb forrásai, hiszen például "...az Egyesült Államok, ahol a világ lakosságának 6 %-a él, felelős a világon bekövetkezett szennyeződés 40 %-áért."¹⁸, vagy egy másik adat szerint a fejlett tőkés országokban, ahol a világ ipari termelésének 53 %-át állítják elő, a környezet világméretű szennyeződésének 63 %-a "termelődik", míg a KGST országokban a világtermelés 33 %-át a világ környezetszennyezésének csupán 15 %-a kíséri.¹⁹ Szemléletesen mutatja be ezt a következő példa is: "Egy amerikai állampolgár életében 10 000 üres palackot, 175 000 üres konzervdobozt dob ki, 2,3 autót, 35 autógumit használ el, 126 tonnányit szemetel és 9,8 tonna szennyező anyagot bocsát az atmoszférába. ...Egy amerikai lakos eltartásához évente 25 tonna nyersanyagra van szükség."¹⁸

Nem véletlenül veti fel B. Ward és R. Dubos, hogy amennyiben az egész emberiség csupán a mai, pazarlásra alapozott amerikai életmóddal és nívón kívánna élni, a környezet gyors planetáris pusztulásának nézhetnénk elébe: "... a veszélyek pedig már most feltűnnek az ember látóhatárán, amikor a világ lakossága még nem érte el a négy milliárdot, és amikor az emberiségnek legalább a fele alig támaszt nagyobb igényeket bolygónkkal szemben, mint a neolitikus ember. De tegyük fel, hogy hétmilliárd próbál majd úgy élni, mint manapság az európaiak, vagy a japánok? Tegyük fel, hogy ugyanolyan mértékben akarnak autón járni, mint manapság az amerikaiak, és három és fél milliárd autó kipufogó gázának szénmonoxidja kerül be a levegőbe és az emberek tüdejébe. Tegyük fel, hogy a hétmilliárd ember háromnegyed része a városokba költözik, hogy ott ugyanolyan mértékben használjon fel energiát és anyagot, mint ahogyan az fejlett országokban ma általános. - E feltételezéseken alapuló egyenleteket képtelenek vagyunk megoldani."²⁰

Az emberi társadalmaknak a természettel fenntartott kapcsolataiban jelentkeztek már ellentmondások a történelem korábbi időszakaiban is, s ismeretes, hogy e folyamatot az ipari forradalom és a kapitalizmus terjedése tovább gyorsította. A fejlett ipari országokban részint az

eredeti ökológiai rendszerek és egyensúlyok szinte teljes megbolygatása már régen végbement (gondoljunk az európai eredeti vegetáció sorsára, vagy Japánra, ahol a szigetország tengerpartjainak 40 %-a mesterséges²¹), másfelől az ipari szennyezés is hosszú előzményekkel rendelkezik (például Angliában, ahol az ipari centrumok környékének szennyezettségét az is jelzi, hogy a lepkék között egy évszázad alatt kialakult az "ipari melanizmus" jelensége²²). A változások régóta párosultak szembetűnő károkkal is, azonban ezeket a hatvanas évek előtt ritkán övezte társadalmi érdeklődés, s ha mégis, alig ismerünk olyan eseteket, ahol intézkedések születtek volna a károk elhárítására. Az első levegővédelmi epizód éppen ilyen: Angliában már 1273-ban törvényben tiltották meg a "tengeri szén" (bitumenes tüzelő) használatát. Ismeretes a múlt századból a Temze olyan mértékű szennyezettsége, hogy a parlament ülése vált megtarthatatlanná a bűz miatt - ekkor születtek a világ első vízminőségvédelmi törvényei. A századforduló Japánjában a felgyorsult ipari növekedés számos komoly egészségkárosítást okozott szennyezések következtében, s bár az áldozatok tiltakozást is szerveztek gondoljunk az Ashio rézbánya esetre), a kormány, amelynek a lakosság egészségénél fontosabb volt az ipar haladása, minden esetben visszaverte azokat.²¹

A századunk során kialakult helyzet áttekintése során alkalmazzuk az ENSZ EGB által kidolgozott környezeti diszfunkcionálitási kategóriákat.²³ A levegőszennyezés példái századunkban számosak.²⁴ Az első légszennyezési katasztrófa 1930 decemberében volt a belgiumi Meuse-völgyben, amikor egy füstköd idején több százan súlyosan megbetegedtek, annak ötödik napján pedig hatvanhárman hirtelen meghaltak. 1948. októberében a Pittsburgh²⁵ (USA) környéki Donora iparvárosában hasonló eset történt, ahol egy smog három napja alatt 4750-en (a városka lakosságának 42 %-a) betegedtek meg, huszan meghaltak.²⁶ Számos légszennyezési eset viszont már szélesebb nyilvánosságot kapott, különösen a londoni és new-yorki smogok 1952 és 1968 között. Ezek sorában a legismertebb az 1952-es "Nagy Londoni Smog", amikor a füstköd egy hete során négyezerrel több ember halt meg, mint más évek hasonló időszakában.²⁷ Az említett Jokkaichi városában a petrolkémiai kombinát felépítése után egy évtizeddel már 6000 asztmabeteg

volt, akik ellátását smog esetén csak úgy tudták biztosítani, hogy az iskolákban is szükség-kórházakat rendeztek be.^{28,29} A hetvenes évekre széles körben ismertté váltak a légszennyezéssel összefüggő egészségügyi hatások, s az is, hogy az áldozatok elsősorban a gyermekek: az Egyesült Államokban a gyerekek 5-15 %-át becsülték asztmásnak.³⁰ Azt, hogy a légszennyezés hatásai nem csak lokálisak, először a skandináv országokban bekövetkező környezetsavanyodás mutatta meg (a labilis szubarktikus ökoszisztémák egyensúlyát gyorsan megbontotta a Ruhr-vidék és Anglia iparvidékei felől érkező kén-dioxid és nitrogén-oxidok hatására kialakuló savas esők jelensége). Az erdőpusztulás számos országban egyre gyorsuló ütemben növekszik, s helyenként - különösen az NSZK-ban - komoly társadalmi aggodalmat vált ki (a nyugatnémet erdőterületek 8 %-át találták betegnek 1982 végén, egy évvel később 34 %-át, s 1984 végén már 50 %-át³¹). A légszennyezési esetek sajátos példája 1976-ban az észak-olaszországi Seveso tragédiája, ahol egy vegyigyárban történt robbanás következtében dioxin került a szabadba, sok lakos megbetegedett, állatok elhullottak, s a fertőző zónából családok százait kellett kitelepíteni.³²

A vízszennyezés kezdetben helyi természetű epizódjai nagy térségekre kiterjedő komolyabb károkat okoznak. Több folyó holt vízzé válása (Temze, Rajna), a nagy tavakban a vizi élet redukciója (Bodeni tó, Észak-Amerikai Nagy Tavak) mellett komoly mérgezésekkel járó vízszennyezési esetek jelentkeztek. Japán Toyoma tartományában írták le az ún. itai-itai kórt (áldozatainál csontritkulást kiváltó, azokat nyomorékká tevő betegség, amelyet kadmium-tartalmú szennyvízzel öntözött rizs fogyasztása okozott,³³ s 54 halálesetet, 43 súlyos megbetegedést eredményezett). A Minimata-kór higanytartalmú szennyező anyagok vízbe kerülését követően okoz súlyos tüneteket, bénulást, vakságot, súlyosabb esetben halált (ezt először a japán Minimata-öböl környékén több ezer lakos megbetegedése alapján írták le 1956-ban, de hasonló tragédia volt Niigatánál 1965-ben, ahol a higanykatalizátorokat a folyóba engedte egy vegyi üzem, s hivatalos adatok szerint 50-en meghaltak, 669-en nyomorékok lettek.³⁴). A legnagyobb tengerszennyezési katasztrófák a fejlett tőkés világ kőolaj-importjának következtében történtek (a legismertebb 1966-ban a breton partokon a Torrey kanyon, később az Amoco Cadiz tankhajók hajótörései,

amelyek nyomán hatalmas területeken ment tönkre a parti élővilág, s a helybeliek megélhetési forrása. A turizmus burjánzása is komoly károkat okoz (1980-ban a Földközi-tenger Gibraltártól Dardanelláig húzódó partjára méterenként öt turista jutott a statisztikai adatok szerint).³⁵

A tájak tönkretételére is példák sokasága idézhető (rekultiválatlan bányafelszínek és meddők, rosszul telepített ipartelepek, autópályák stb.) csakúgy, mint a talaj pusztulása. Az Egyesült Államok létezése óta termőképes feltalaja egyharmadát veszítette el, s a talajpusztulás trendje az elmúlt évtizedekben meredeken nőtt.³⁶ A földszennyezés a hulladékok - s főleg a veszélyes hulladékok - mennyiségének növekedése miatt komoly következményekkel járt (az USA-ban két eset kapott különösen nagy visszhangot: az egyik a Niagara Falls közelében Lowe Canal-nál, ahol egy régi veszélyes hulladék-leak okozta megbetegedések miatt 800 családnak kellett elhagynia otthonát, s hasonlóan történt a Time-Beach-i esetről is, ahol a dioxin-tartalmú olajos hulladék elhelyezése után 12 évvel tört ki a botrány - a terület megtisztítása, lakóinak elhelyezése 47 millió dollárba került).³⁷

Az ötvenes években kezdődött kémiai forradalom azonban nemcsak ilyen közvetett módon jár káros mellékhatásokkal. A világon jelenleg négy-millióra becsülik a laboratóriumban előállított vegyszerek számát, iparilag százezernél többet állítanak elő és hoznak kereskedelmi forgalomba. Bár a legtöbb anyag nem kerül ki a laboratóriumok falai közül, mégis a mesterséges anyagok tömeges megjelenésének hatásai nehezen mérhetők fel, de több körül komoly viták alakultak ki a fejlett tőkés országokban. A daganatos betegségek számának növekedése növelte az élelmiszerekbe, gyógyszerekbe kerülő szintetikumokkal szembeni ellenérzést, melynek jogossága több esetben gyakorlati, vagy tudományos igazolást is nyert. A mezőgazdaságban használt kémikáliák - főként a növényvédőszer - alkalmazásának veszélyeire is fény derült.

A zajok és rezgések - különösen a nagyvárosokban - sokszorosukra növekedtek, amelynek oka elsősorban aközlekedési eszközök számának és teljesítményének növekedése. Tudottá váltak ezek egészségi ár-

talmai is. Ezért érthető az, hogy az érintett emberek tiltakozással fogadták az új repülőterek, autópályák, szuperexpresszek terveit lakóhelyük környékén (pl. Heathrow-repülőtér - Nagy Britannia, Shinkansen expressz, Narita repülőtér - Japán, Frankfurt a.M. repülőtér - NSZK).^{38,39}

A nukleáris energia egyre szélesedő felhasználása körül - különösen a hetvenes évtized során - komoly ellenérzések jelentkeztek. Ezek részint az atomfegyverrel kapcsolatos félelmekkel függenek össze, de éppúgy felvetődtek a békés célú erőművek esetében az alacsony-szintű sugárzás veszélyei, a hőszennyezés környezeti következménye, a reaktor működési biztonsága, illetve katasztrofális balesetek lehetősége, a használt fűtőelemek és más radioaktív hulladékok elhelyezése, a katonai célokra használhatóság esélye, illetve a sebezhetőség természeti katasztrófák esetében, vagy terrorizmus útján. E félelmeket erősítette meg 1979-ben a Harrisburg (USA, Pennsylvania) melletti Three Mile Island incidens, ahol a reaktor hűtőrendszerében és ellenőrző központjában történt működési zavarok és emberi hibák a közeli katasztrófa lehetőségét villantották fel. Bár az ötvenes évek óta számos más baleset is történt atomerőművekben, azok rejtve maradtak, ez az eset viszont világszerte ismertté vált.⁴⁰

3.4.2 Társadalmi reakciók

A környezet katasztrófáit látva, saját életkörülményei veszélyeztetését felismerve, vagy esetleg éppen károsultakként vagy sérültekként fellépve az állampolgárok reakciója határozott és heves volt. A társadalmi tiltakozás új formái jönnek létre, tömeges ökológiai mozgalom alakul ki. A korábban tárgyalt tényezőkön túl ennek jelentős szerepe volt abban, hogy több fejlett tőkés országban a környezetpolitika számos kérdésében komoly szándékok formálódtak, s a velük járó intézkedések hatására kedvező folyamatok is megindultak. Mindez persze nem történt könnyen, mert a másik oldalon az érdekeiket féltő tőkés körök erős ellenállása jelentkezett, amely nem riadt vissza demagógiától, attól, hogy a munkanélküliséget, az inflációt, a szociális problémákat a környezetvédőkre mutogatva próbálja magyarázni.

Az ipari körök - s főleg azok, amelyek a legnagyobb szennyezést produkálták - így az autóipari, vegyipari, kohászati, energetikai, papír- és cementipar - úgy képzeltek el a környezetvédelmet, mint valamilyen gigantikus méretű összeesküvést, amely szabadságuk csorbítására és nyereségük megnyirbálására irányul. A Brit Ipari Szövetség vezérigazgatója szerint: "Angliában a gyárpar - amelyet gyakran támadnak azok, akiket az a törekvés vezet, hogy biztosítsák a veszélyeztetett madarak, halak vagy más fajok további fennmaradását - maga is abban a veszélyben forog, hogy veszélyeztetett fajjá válik."⁴¹

Mivel azonban a környezeti hátrány már legalább akkora mozgósító erővel bír, mint a gazdasági, vagy szociális hátrány, ezért a közvélemény aligha befolyásolható ilyen nyilatkozatokkal, s a többség véleményét jóval inkább J. D. Rose szavai fejezik ki: "Kétségtelen, hogy a hetvenes évek fő jelszava a környezet, és a legnagyobb bűnök sorába a gyilkosság és a hazaárulás mellé bekerült a környezetszennyezés is."⁴² A közvéleménykutatások eredményei is ezt az állampolgári attitűdöt mutatják meghatározónak.

Így például a HARRIS közvéleménykutató intézet 1978-as felmérése szerint az amerikai polgárok 66 %-a tartja a levegő és a vizek szennyezését nagyon komoly problémának, 76 %-uk (1977-ben csak 68 %) úgy érzi, hogy a levegő és a vizek tisztaságának megóvása nagyon fontos és hozzájárul az ország népének magasabb szintű életéhez, s 68 %-uk hajlandó magasabb adókat és árakat fizetni a környezetvédelem érdekében.⁴³ A fontosság elismerése persze nem jelenti azt, hogy a polgárok előtt még ugyanaz az "ökológiai smog"⁴⁴ lebegne, mint 1970-ben, a környezetvédelmi tiltakozás tetőpontján, amikor a kérdezettek 40 %-a szerint a környezetvédelem volt a legfontosabb kérdés (ekkor a gazdasági kérdéseket 50 % tartotta annak), míg 1976-ra, amikor már számos intézkedés született, több ügyben a megoldás is formálódott, s a gazdaság válása is mélyült, csak 6 % tette az első helyre (a gazdaságot pedig 80 %).⁴⁵ Ez az adat arra utal, hogy az Egyesült Államokban a hetvenes évek első felében a környezetvédelem "kifészkelődte" helyét a társadalom intézményrendszerében is, annak fontos részeként, elismert "ágazatként" működik, amelyet a polgárok szükségesnek gondolnak, de éppen a viszonylagos rendezett-

ség miatt kevesebb jelentőséggel exponálódik a politikai konfliktusok során, mint előbb, az évtizedfordulón. Az Európai Közösség tíz országában végzett felmérések is azt bizonyították, hogy valamennyi országban nőtt a környezetvédelem fontosságának tudata. Egy 1983-as vizsgálat adatai szerint kérdezettek többsége akkor is támogatja a környezetvédelmi intézkedéseket, ha azok magasabb árakat (60 %) vagy korlátozott gazdasági növekedést (59 %) jelentenek. Érdekes, hogy a válaszadóknak csak 55 %-a panaszkodott lakóhelyi környezetére - ami az elmúlt évtized környezetpolitikai eredményeire utal. A környezeti tudatosság fejlettségét bizonyítja, hogy a 10 országban kérdezett 9700 fő globális környezetvédelmi problémának nagyobb jelentőséget tulajdonított, mint a közvetlen környezet ügyeinek. Egy másik, csupán fél évvel későbbi felmérés szerint már a válaszadók 63 %-a preferálta a környezetvédelmet az árakkal, s 65 % a növekedéssel szemben.⁴⁶

A közvéleményben tömegesen jelentkező ökológiai aggodalom hatására a környezetvédelem valamennyi fejlett tőkés országban fontos politikai kérdéssé vált, s az állami politikában is helyet kapott. Az előzmények természetesen távoli múltra tekintenek vissza⁴⁷, hiszen már jóval a XX. század közepe előtt megjelentek a környezetvédelem fontos komponensei.⁴⁸ Az ötvenes években a folyamat a környezeti állapot növekvő romlása miatt felgyorsult, számos részterület szabályozása történt meg (például a londoni smog-esetek nyomán 1956-ban a brit levegőtisztasági törvény⁴⁹, vagy a Rajna holt vízzé válását követően az NSZK-ban 1957-ben a vízháztartási törvény elfogadása⁵⁰).

Kialakultak a tőkés környezetpolitika alapelvei, amelyeket G.R. Baum által az NSZK környezetpolitikájáról írottak alapján a következőkben foglalhatunk össze: a környezetvédelemben is a piacgazdálkodás elvei az érvényesek, s ezeket egyúttal a leghatásosabb mechanizmusnak tartják; a cél az ember létalapjának fenntartása, amit folyamatos intézkedésekkel sok kis lépéssel előrehaladva lehet biztosítani; a környezetpolitika a napi konjunkturális helyzettől legyen független, mert nem napi politikai feladatról van szó, hanem "az ipari társadalom túlélési stratégiájáról."⁵¹ Az alkotmányokba is bekerült a téma, és átfogó jogi szabályozása is megkezdődött.

A kapitalista országok első átfogó környezetvédelmi törvényei az 1967. évi japán "Alaptörvény a környezetszennyezés gátlására", 1969-ben született Svédországban és az Egyesült Államokban is az átfogó törvény.⁴⁸ A hetvenes évek elejétől pedig szinte valamennyi államban megtörténik a jogi szabályozás, majd a környezetvédelem részterületei immár deduktív logikával haladva nyernek újra rendezést. Így például Japánban 1970-ben rendkívüli parlamenti ülésen fogadnak el 14 környezetvédelmi résztörvényt⁵², vagy az Egyesült Államokban a hetvenes évtized alatt rendszeresen születnek a résztörvények (1970 és 1980 között összesen 9 új törvény)⁵³. Ezek jelentős része nemcsak normákat fogalmaz meg, hanem konkrét feladatokat is meghatároz (például: milyen szintre kell adott határidőig leszo- rítani a szennyezést). A törvények létrejötte a társadalmi nyomás sikerét mutatja.

A törvényeket követő erőfeszítések számos országban, a környezet különböző elemeivel kapcsolatban komoly eredményeket mutathatnak fel. Egyfelől ezekkel a környezetvédők messze elégedetlenek, amint ez egy amerikai, majd egy japán véleményen látható: "Az amerikai nép többsége feltételezi, hogy ezen a téren túl lassú haladás volt tapasztalható, és hogy a levegő és a vízszennyezés még 2000-ben is komoly problémát fog jelenteni."⁵⁴ "A környezet iránt csak színlelt figyelem van Japánban, de ez porhintés."⁵⁵ A konzervatív politikusok viszont tökéletesen elégedettek, amint ez Margaret Thatcher szavaiból is kiderül: "Mindnyájan tisztában vagyunk a problémával... Törvényt hoztunk a levegő tisztaságának megóvására, azt hiszem, hogy ez a törvény egy konzervatív kormány idején született meg, körülbelül húsz évvel ezelőtt. Manapság ezért nincs köd Londoban. A halak visszatérnek a TEMzébe, hiszen a folyókat is megtisztítottuk. Igyekeztünk tehát gondoskodni a levegő és a folyók tisztaságáról, s állandóan törekszünk a környezetvédelem javítására."⁵⁶ Ronald Reagan elnöksége idején például a monopóliumok nyomására számos pontos enyhítettek a korábbi szigorú szabályozáson, amit az amerikai környezetvédők tiltakozással fogadtak: "A Clean Air Act-et (Tiszta Levegő Törvényt), környezetjogunk zászlóshajóját tűz alá vették. A Reagan kormányzat jogszabályi javaslatai, szabályozási változtatásai és költségvetési műveletei tönkreteszik a nemzeti tiszta levegő-programot. A veszélyes, kárt okozó, piszkos levegő korszakának visszatérése fenyeget."⁵⁷

3.1.3 A környezetminőség javuló elemei

A reális értékelésnek azt kell elismernie, hogy a még meglévő súlyos problémák ellenére a fejlett tőkés országokban a környezet állapota több területen valóban javult. Így például az édesvízzel szembeni növekvő kereslet ellenére sikerült megfékezni a szerves eredetű vízszennyeződés legrosszabb fajtáit. A hetvenes évek eleje óta az édesvizek szennyezettsége nem fokozódott vagy éppen csökkent az USA-ban. Nagy-Britanniában, Hollandiában, Svédországban⁵⁸. Az NSZK-ban 1981-ben a szennyvizek 65 %-át tisztították⁵⁹, a nagy tavak és folyók (pl. a Temze, a Rajna, az Öt-tó) állapota is javult. A növekvő környezeti öntudat is fontos szerepet játszott pl. abban, hogy a háztartási hulladék mennyisége is csökkent Japánban (1973-ban 325 kg/fő, 1978-ban 289 kg/fő).⁶¹ A levegő minősége - különösen a nagyvárosokban - sokat változott. Londoban már 1969/70 telére, a légtisztasági törvény életbe lépését követően 11 évvel ötödére csökkent a füst mennyisége⁶². A hetvenes évek elején a világsajtó "légszennyezési mumusaként" emlegetett Japánban (gondoljunk az utcákon felállított oxigénautomatákra) olyan ütemben csökken a kén-dioxid és a kipufogógáz-szennyeződés, hogy az 1486 mérőállomás 97 %-a a kétszer is szigorított határértéken belülnek érzékelte a levegő minőségét.⁶³ Az NSZK-ban a levegőbe került szennyezés mennyisége tíz év (1971-81) alatt megfeleződött.⁵⁹ Az amerikai nagyvárosokban az egészségre ártalmas levegőjű napok száma 1975 és 1981 között jelentősen csökkent (Chicagóban 195-ről 18-ra, New York Cityben 270-ről 106-ra, Philadelphiában 143-ról 33-ra³⁷).

A fejlett tőkés országokban a környezetvédelmi politika számos új vonással gyarapodott. A munka középpontjában a kibocsájtott szennyezők és hulladékok csökkentése, a hulladékok újrahasznosítása és a hatékony erőforrásfelhasználás áll.⁶⁴ A legelterjedtebb gyakorlat szerint az adminisztratív szabályozás gazdasági ösztönzőkkel párosul, nőtt a program-jellegű módszerek és az érdekegyeztetési próbálkozások jelentősége.⁶⁵ Az eszközök között a legszigorúbbak is előfordulnak, az USA-ban például 1972-79 között mintegy száz gyárat zártak be környezeti okokból, ami miatt 20 000 munkahely szűnt meg.⁶⁶ Kialakultak az állami apparátus szakosodott egységei is, melyre alapvetően két út mutatkozott: (1) egyetlen, a többi hatóság feletti

szerv, amely minden feladatot ellát, (2) csak koordináló feladatokat ellátó szerv.⁶⁷ Meghatározták a környezet minőségét jellemző szabványokat, kiépítették az ellenőrzés és büntetés rendszerét. Kialakult a környezetvédelmi ipar, amely számos új munkahelyet teremtett, s amely komoly konjunktúrát élt meg olyan időszakban, amikor más ágazatokat éppen visszaesés sújtott. Létrejöhettek olyan jogi eszközök, amelyek segítenek az elkerülhető környezeti hátrányok felismerésében (pl. a környezeti hatástanulmányok rendszere, a beruházások engedélyezésének az állampolgárok bevonását biztosító útjai). Mindezek működése azonban nem zökkenőmentes, sokszor bürokratikus voltokról, olykor hatástalanságukról is lehet véleményekkel találkozni.⁶⁸

3.1.4 A környezetvédelem ára

Az elért eredmények természetesen nem pusztán az említettek következtében jöttek létre. A költségek is óriásiak voltak. A hetvenes évtized során az USA-ban 450 milliárd dollárba kerültek az intézkedések, az 1980-89 közötti előirányzat (82-es áron) 690 milliárd dollár.⁶⁹ Az NSZK iparának teljes beruházásai 5-6 %-át a környezetvédelmi költségek teszik ki.⁷⁰ Ausztriában 1974-81 között 20,6 milliárd ösch-t költöttek környezetvédelemre, az összes beruházás 10 %-át, s 1982-85 között további 5 milliárdot terveztek.⁷¹ Az OECD országok környezetvédelmi kiadásai átlagosan a GDP 1-2 %-át teszik ki (Japánban az 5 %-ot is elérte), igaz, hogy becsléseik szerint a szennyezés okozta károk a GDP 3-5 %-ának felelnek meg.^{72,73}

A környezetvédelmet ellenző körök két fő ellenérvet szoktak hangoztatni. Az egyik a költségek növekedése és az evvel járó inflációs hatás, a másik a munkahelyek elvesztése. Például az amerikai autóipar egyes vezetői világelsőségük elvesztése egyik fő okának éppen a környezetvédelmi előírásokat tartották (a Ford cégnek minden százaléknyi megszüntetett környezetszennyezés 58 millió dollárba került, a Chryslernek gépkocsinként 620 dollár, a GM-nek 340 dollár többletköltséget jelentett a szigorú normák érvényesítése, vagy míg a brit HOECHST konszernnek 1965-ben 1,5 millió font elegendő volt egy új rovarirtószer kifejlesztéséhez, ma 15 millió szükséges, mely összegből 3 millió a környezetvédelmi és toxikológiai vizs-

gálatok költsége⁷⁴). A szennyeződések csökkentésére kötelezett tőkés vállalatok kezdetben sokat fenyegetőztek növekvő terheik miatt földcsuszamlásszerű inflációval, ám a tapasztalatok e jóslatokat nem igazolták. A közös piaci országok ezirányú kiadásai átlagosan csak 0,2-0,3 %-kal növelték az egyébként magas (8-10 % körüli) éves inflációt.⁷³ Az Egyesült Államokban a hetvenes évek első felében 0,5 %-ra becsülték a környezetvédelem infláló hatását, miközben a teljes infláció 14,4 % volt⁷⁵, s a hetvenes évek második felében csupán 0,2 %-kal járult a fogyasztói árak éves növekedéséhez.⁷⁶ A nyolcvanas évek elején az OECD országok környezetvédelmi kiadásai 0,2-0,3 %-kal, szélsőséges esetben maximum 0,8 %-kal járultak az inflációhoz.⁷²

A munkanélküliség növekedésének valódi okairól sem sikerült a környezetvédelem bűnbakként állításával a figyelmet elterelni.⁷⁷ Az USA-ban korábban említett 1972-79-es időszakban környezetvédelmi okokból ugyan 20 ezer munkahely megszűnt, de ugyanebben a hét évben 680 ezer új munkahely keletkezett ugyanezen okok miatt.⁶⁶ Az NSZK-ban 250 ezer dolgozónak adnak helyet a környezetvédelmi feladatok, közülük 30 ezren exportra termelnek árukat és szolgáltatásokat, 9 ezer fő kutat, 5 ezer fő a magánhulladékkiparban dolgozik.⁷⁹ Olaszországban 170 ezer fő foglalkozik a kommunális hulladékok kezelésével, közülük 43 ezer fő hasznosanyag-visszanyeréssel.⁸⁰ Ausztriában évente 26 ezer ember számára születik a környezetvédelem terén újabb munkaalkalom.⁸¹ (Megjegyzésre érdemes gyakorlat az is, hogy a munkanélküliek társadalmi foglalkoztatásának komoly gondjait is enyhíti a környezetvédelem terén végezhető sok önkéntes munkalehetőség is, ami az egyének társadalommal meglazult kapcsolatának szálait segít egyeseknek megtartani.)

Az ipar képviselői és a környezetvédők álláspontjai között azonban akkor történt számottevő közeledés, amikor az is kiderült, hogy a környezetvédelem még a vállalatok szintjén sem csak viszi a pénzt, hanem gyakran hozza is. Ennek persze az a feltétele, hogy a tőkés állam a monopoltóke egészének érdekében garantálja a megfelelő monopolista feltételeket a környezetvédelem területén, pontosabban az, hogy "olcsó", tehát államilag dotált tőkét bocsájt a monopóliumok rendelkezésére, ugyanakkor lehetővé teszi annak meg-

felelő értékesítését. Így aztán a környezetvédelmi berendezések gyártói átlagon felüli növekedési rátákat mutatnak fel.⁸² A számos (gyakran nemzetközi szervezetek által is készített) cost-benefit analysis (költség-haszon elemzés) azt is kimutatta, hogy a környezeti programok nettó eredménye nem csökkenti, hanem inkább növeli a GNP-t. Például az USA Környezetminőségi Tanácsa kimutatta, hogy a levegőminőségvédelmi intézkedések hozamai 1970-79 közötti évi 21,4 milliárd, a vízminőség-védelem eredményei évi 12,3 milliárd dollárra becsülhetők.⁸³ Az OECD becslése szerint a nyugat-európai országok GDP-jének fél ezreléke (1,17 milliárd dollár) elég lenne, hogy a kéndioxid szennyeződést az 1974-es szintre szorítsák vissza, s az ebből eredő megtakarítások összege elérné a 8 milliárd dollárt évente, s a népesség átlagéletkora 500 nappal hosszabbodna meg.⁸⁴ Az NSZK-ban csupán a környezetvédelmi ipar által eladott termékek haszna 60 %-át teszi ki az ipar által a szennyezés csökkentésére fordított összegeknek.⁷⁸ Azok a vállalatok, amelyek még maradi utóvédharcot folytatnak a szennyezésellenes intézkedések és a környezeti-leg biztonságos termékek ellen, háttérbe szorulnak az azt elfogadókkal szemben (például abban, hogy a japán autóipar a világelsőséget az amerikaitól elhódította, éppen a kis fogyasztás és szigorú szennyezés-korlátozás révén szerzett lépéselőny meghatározó fontosságú volt). Mivel a haszon nemcsak nemzetgazdasági szinten jelentkezik, az ipar is mindinkább felismeri, hogy a szennyezés nem egyéb, mint erőforrás rossz helyen és rossz időben. Egyre nyilvánvalóbb tényként fogadták el azt, hogy az egészséges környezet igen fontos termelési és hatékonyságnövelési tényező.

x x x

Az előbbiek során leírtak azonban csak a vezető tőkés országok környezeti állapotát jellemzik. A tőkés világrendszer túlnyomó többségében azonban ezek a kedvező tendenciák nem érvényesülnek, a helyzet rohamosan romlik. A kapitalizmus és az ökológiai problematika viszonyának elemzése során erről is szólnunk kell.

3.2 Ökológiai válság a fejlődő országokban

A fejlődő országok környezeti problémái napjainkra az emberiség egészét érintő lényeges gondokká nőttek, melyek más globális problémák szövedékébe ágyazottan, azoktól erősítette és azokat erősítve mindinkább komolyodnak. Hatásaikkal a világ más részében élő embereknek is már most, vagy a közeli jövőben számolni kell, hiszen az egész emberiség fennmaradásának biztosítása csakis a bioszféra kölcsönös planetáris függőségének felismerése lehet.

A környezet védelmének gondolata először ott bontakozott ki, ahol az ipari eredetű szennyezés a legfeltűnőbb volt: a fejlett tőkés országokban. Ma azonban tisztán látható, hogy a veszélyek mérete és a fenyegetések súlyossága az egész emberiség számára a harmadik világ országaiban a legnagyobb. Másfél évtizede, a környezetvédelem nemzetközi összefogásának kezdetekor ez a megállapítás még nem volt nyilvánvaló. Az ENSZ által 1972-ben szervezett környezetvédelmi világkonferencián a fejlődő országok még mintegy gyanakodva vettek részt, a környezetvédelmet a fő szennyező fejlett nemzetek luxusának tartották, vagy még inkább olyan praktikájának, amellyel azok gazdasági előnyeiket akarják fokozni, a fejlődő népek elmaradását konzerválni. Nem voltak körükben népszerűek olyan elméletek, amelyek a növekedés határait hangsúlyozták, a természeti erőforrások, a genetikai tartalékok védelmét kívánták, hiszen a fő gondnak a szegénységet, az éhséget, a betegséget, a túlélés elemi feltételeinek megteremtését tartották. Az azóta eltelt évek azt bizonyították, hogy a fejlődő világ egyre élesedő környezeti problémái fokozottan termelik újjá a szegénységet, az éhínséget, a betegségeket - s ezzel éppen - a túlélés mai és jövőbeni alapjait ássák alá. A stockholmi konferencia nyilatkozatának számos elve - így például az, hogy a környezetvédelmi politika ne gátolja a fejlődő országokat a kedvezőbb életkörülmények elérésében, vagy, hogy a környezet kellő mértékű megóvásához nemzetközi erőforrásokat kell számukra biztosítani, vagy az államok szuverén jogának hangsúlyozása saját erőforrásaik kiaknázásához és környezetátalakító tevékenységük folytatásához - a fejlődő országok érdekében és kívánságára került megfogalmazásra.

3.2.1 Ökológiai veszélyek a harmadik világban

A fejlődő országokban kialakult ökológiai válság más válságjelenségekkel együttesen jelentkezik. Az országok jelentős részében együttesen van jelen a technikai-technológiai válság, a fejlesztési válság, a gazdasági válság, s mindezeket sok tekintetben politikai válság is idézi. Az ökológiai válság mindezeknek részint oka, részint következménye, amelynek jelentősége indokolja a vele való önálló foglalkozást, még akkor is, ha a fejlődő országok környezetvédelmi problémái elválaszthatatlanok egész gazdasági problematikájuktól, s valószínűleg a legegyszerűbben "a szűkített újratermelés" fogalma kapcsán ragadhatók meg. Mindezek következtében a világ genetikailag leggazdagabb, legmagasabb biológiai produktivitású ökoszisztémái és a helyi viszonyoknak megfelelő termelési rendszerek mennek visszavonhatatlanul tönkre anélkül, hogy igazi értékeiket tulajdonos népeik, de az egész emberiség is hasznosíthatta volna.

Sok polgári szakember szerint az adott országok féktelen népessége, demográfiai robbanása és a helybeliek mentalitása a romlás okozója. Az ökológiai rendszerek degradációjának okait feltárva azonban észrevehetjük, hogy az egyenlőtlen nemzetközi munkamegosztás és a világgazdasági cserearányok a természetes környezet számára katasztrofális módszereket tartanak fenn a harmadik világ országaiiban, melyek miatt azok népei egyirányú világgazdasági zsákutcába kényszerülnek.

E jelenségek bonyolult összefüggéseinek jobb feltárása érdekében válasszunk egy bizonyító erejűnek tekinthető tipikus példát: a gyarmati mezőgazdaságot jellemző monokulturális művelési módok mai hatását. Az **közismert**, hogy a monokulturális ültetvényes gazdálkodás kiszolgáltatotta a gyarmatok (vagy alárendeli a volt gyarmatok) gazdaságát a világpiacot uraló köröknek. Ugyancsak régóta tudott, hogy ez is fontos faktora volt annak, hogy élelmiszer-deficit keletkezett számos, korábban önellátó országban. Kevésbé ismeretes azonban, hogyan teszi tönkre ez a művelés hatalmas térségek jövőbeli termelési lehetőségeit, s hogy ez valamilyen mértékben az ökológiai veszélyek mindegyikének növekedéséhez hozzájárul. Nem csupán arról van szó, hogy az ültetvények kialakításakor az eredeti

vegetációt ki kellett irtani, amely ma még fel sem becsülhető genetikai veszteségeket eredményezett, vagy, hogy a fedetlen termőtalaj jelentős részben elpusztult és lemosódott, hogy az eredeti vegetáció vízviisszatartó hatásának elvesztésével váratlan áradások és egyéb hidrológiai, sőt meteorológiai változások kezdődtek, hanem arról is, hogy a monokulturás gazdálkodás a biocönózisok elszegényedésének, a mezőgazdaság agrobiológiai potenciálja csökkenésének leggyorsabb útját nyitotta meg. A mono-, vagy oligokultúrák mégha rövid távon hasznot hajtottak is, egyre élesebb ökológiai ellentmondásokat eredményeznek. A termesztett fajok csekély száma miatt nőnek a kártevők és kórokozók populációi, melyek fékentartásához egyre több kémiai növényvédő szert használnak fel. Megoldást azonban ez sem hoz, hiszen a kártevők rezisztenciája rendszerint kialakul, míg természetes ellenségeik kipusztulnak, így a dózisok emelése, vagy pedig egyre agresszívebb szerek használata következik. A vegyszeres növényvédelem kudarca a monokultúrákban mindinkább nyilvánvalóbbá válik, hiszen a kártevők elleni védelem költségei néhány év alatt sokszorosára nőttek. Mivel a fejlődő országok zömében a vegyipar képtelen minőségi igényeket kielégíteni (ha vannak is ilyenek), az olcsóbb, elavult importtechnológiákkal olyan szereket gyártanak, amelyek használatát a fejlett ipari országokban törvények tiltják. A növekvő mennyiségi igényeket is csak mind nagyobb importtal tudják fedezni (az 1970-es 4 milliárd dollárról 1980-ra 26 milliárdra nőtt az OECD országokból a fejlődőbe exportált kemikáliák értéke), miközben a fejlődő országok több mint felében nincs olyan jogszabály, mely az importált peszticidek ellenőrzését előírná. Ezért nem meglepő, hogy a harmadik világban évente mintegy 400 ezer mérgezési esetről számolt be az a nemzetközi környezetvédő szervezet, amely az USA kormányánál szeretne volna elérni, hogy állítsa le az USA-ban betiltott peszticidek tengerentúlra irányuló dömpingjeit. A helyzet persze a többi szer esetében is ijesztő. A szervezet konferenciáján E. Nivia kolumbiai kémia professzor így írta le az állapotokat: "... szabadon kimérve árulják a peszticideket - amelyeket az ipari országokban csak képzett és védett szakemberek kezelhetnek - felvilágosítatlan falusiaknak, akiknek nincs védőöltözetük sem. Gyakran üres, felirat nélküli kólásdobozokban adják el, s a kiürült tartályokban esővizet gyűjtenek ivásra." ¹

A monokultúrák és a peszticid-használat rövid példája "cseppben a tenger". Bizonyítja, hogy a gyarmati örökség a gazdaság modern területein is kiszolgáltatottságot, egyre élesedő ökológiai problémákat teremt, s ezeket napjainkban is tovább növeli a transznacionális monopóliumok profitéhsége, amely mellett eltörpül a minden áron tőkeimportra törekvő kormányzatok felelőssége.

A fejlődő országokban százmilliók jelenlegi életfeltételeit veszélyeztető és jövőbeli fejlődésük legfontosabb tartalékait pusztító ökológiai veszélyeket, négy fő terület szerint csoportosítom:

- a termőtalaj mennyiségi és minőségi csökkenése,
- a genetikai változatosság készleteinek pusztulása,
- a hidrológiai rendszerek megváltozása,
- a környezet szennyeződésének fokozódása.

A termőtalaj pusztulása

A termőtalaj területének csökkenése és minőségének, azaz termőképességének romlása a fejlődő országok - különösen Afrika államai - számára talán a legsúlyosabb és már ma is megválaszolhatatlannak látszó kérdés, amely a népesedési problémákkal és a világelelmelési válsággal összefonódva az egész emberiség számára adja fel a leckét. A mezőgazdasági termelésre alkalmas termőtalaj évmilliókig tartó geológiai és biológiai fejlődés során kialakult élő rendszer, melynek elvesztése még súlyosabb veszteség volna, mint például a fosszilis energiaforrások elpazarolása - hiszen alternatív energiaforrások feltárására lehetnek esélyeink, de az elpusztult talaj esetében aligha számíthatunk elviselhető időtartamon belül pótlólagos megoldásokra. Az élelmiszer-termelésnek komoly fizikai határa vannak: a Föld teljes felületének 5 %-a táplálja az emberiséget, s e 18 millió km^2 -nyi területből évente 150 ezer km^2 vész el, mely veszteségnek csaknem a felét a talajerózió, a sivatagok terjedése és a környezet szennyezése okozza.² A talaj tönkretétele persze nem újkeletű jelenség, hiszen számos jelentős történelmi kultúra (a mezopotámiai, a közép-ázsiai, a maya stb. birodalmak) hanyatlását tulajdonítja sok szerző hasonló okoknak. Marx is figyelmeztet: "A kultúra, ha ösztönösen halad előre és nem uralkodnak rajta tudatosan... sivatagokat hagy maga mögött."³

A leggyorsabb ütemű változások azonban korunkban történnek. A Global 2000 becslései szerint a világ sivatagjai (1980-ban 800 millió hektár) az ezredfordulóra 20 %-kal növekednek, például a Szahara ma évi 10 km-es sebességgel terjed dél felé.⁴ Ez az egyik fő oka annak, hogy Afrikában az egy főre jutó élelmiszertermelés 14 %-kal csökkent az utóbbi tíz év alatt.⁵ Az UNEP szerint Afrika területének 55 %-át fenyegeti az elsivatagosodás, melynek kiváltójaként sokan globális klimatikus változásokat sejtnek (a légköri széndioxid-szint növekedése következtében beálló fokozatos melegedés formájában), de bizonyos, hogy e törékeny ökológiai rendszerek ilyen gyors ütemű károsodásának főként társadalmi okai vannak. A korábban évszázadokon át kiegyensúlyozott rendszert a gyarmatosítás és a neokolonializmus követelte termelési változtatások sértették meg avval, hogy az élelmiszertermelés helyett a haszonnövények monokultúráit bővítették, megváltoztatták a korábbi vetésforgó-rendszereket, a kapitalista rentabilitás szerint átalakították az állattenyésztés struktúráját, kiterjesztették a legeltetett területet.⁶

Fokozza a hatásokat a kielégíthetetlen tűzifa és faszénigény, amely biztosan az egyik legrombolóbb a fejlődő országok környezeti gondjai között, melynek kapcsán sokan új - és sokkal nehezebben legyőzhető - energiaválságról beszélnek. A fejlődő országok mintegy másfél milliárd lakója számára az olaj, vagy az elektromos energia létének alig van jelentősége, mert a főzéshez szükséges energiát növényi eredetű anyagokból nyerik, ám a szegények számára az élelem, a víz és a lakás mellett a tüzelő is a nagy nehézségek árán megszerezhető dolgok közé került. A Szahel-övezetben lévő szavanna erdők pusztulásának a fő oka éppen ez,⁷ amit az is mutat, hogy sok szaheli város körül (pl. Ougoudougou, Niamey) 50-100 km-es sugarú sivatagok jelentek meg. A tüzelő hiányában pedig az emberek minden éghetőt, de elsősorban a talaj tápanyagainak visszapótlását biztosító növényi szárazakat és a trágyát eltüzelik. Persze ez nemcsak afrikai gond: a nepali felföldön végzett tanulmányok szerint évente 250-300 munkanapot kíván meg egy öttagú család tüzelő-ellátása. A szükségletek kielégítéséhez legalább ötször annyi fa ültetése volna szükséges, de ennek anyagi feltételei hiányoznak.⁸

Nem lenne persze teljes a kép, ha arról a neomalthuziánus véleményről nem tennénk említést, amely a fejlődő országok környezeti károsodásai - de különösen a sivatagosodás és a nyomában járó élelmiszer-válság - végső okát a demográfiai nyomás hatványozódásában keresi, s megfélekedezik arról, hogy a népesedési robbanás is következmény. Éppúgy a gyarmatosítás következménye, ahogy a nyomában járó ökológiai veszteségek is azok. A gyarmati rendszer ösztönözte a születéseket, hiszen minél nagyobb terület kiaknázásához sok olcsó munkaerőre volt szüksége, másfelől piacait is így növelhette. Ennek érdekében számos területen javította az egészségügyi feltételeket, segítette a járványok megfékezését, csökkentette a csecsemőhalálozást, de ugyanakkor érintetlenül hagyta az ősi társadalmak nagy gyermekhalandóságon alapuló népesedési hagyományainkat, felbomlasztotta a hagyományos gazdasági és közösségi struktúrákat, de lehetetlenné tette a valódi átalakulást, a modern termelési technikához való hozzájutást, s így megteremtette a falusi munkanélküliséget, elindította az elszegényedést, túlszűfolt nyomortelepek sokaságát hívta életre.⁶ Az ördögi kör bezárul: a nem-mezőgazdasági szférák nem szívják fel a munkaerőfelesleget, a nagyobb népesség növeli a termőföldre nehezedő nyomást, a tápanyag-visszapótlás hiányai és az alkalmatlan művelési módok miatti termés-csökkenés éhínségeket indukál, az éhínségekkel járó növekvő halandóság ösztönzi a születéseket, növeli a népességet. Szélsőséges polgári vélemények szerint "egy éhhalállal küzdő gyereket táplálni annyi, mint a népesedési problémát kiélezní."⁹

Bizonyos, hogy a végső megoldást - bármennyire megnyugatóan hat ez a nyugati világ jótékony köreinek lelkiismeretére - nem az élelmiszersegélyek jelentik. Kiutat csak a gazdasági szerkezet és a tulajdoni-földhasználati viszonyok átalakítása, alternatív mezőgazdaság-fejlesztés megvalósulása adhatna.

A genetikai készletek csökkenése

A sokasodó lakosság jólétére hivatkozik a fejlődő népek számos kormányzata, miközben kiárusítja a jövőbeli fejlődés lehetőségeinek biztosítékait, a természet kincseit. A nyersanyagok és energiahordozók leggazdagabb és a legkönnyebben kitermelhető lelőhelyei

gyors ütemben merülnek ki. E folyamat várható következményei azonban a hatalmas károk ellenére sem jelentenek a jövő nemzedékek számára akkora veszteségeket, mint a természetes trópusi ökoszisztémák, elsősorban az őserdők kirablása és elpusztítása Délkelet-Ázsiában, Latin-Amerikában, Nyugat- és Közép-Afrikában.

Ha az erdők pusztítása a jelenlegi méretekben folytatódik, harminc éven belül a harmadik világból minden hozzáférhető erdőség eltűnik,⁷ hiszen napjainkban a csökkenés 15 millió hektár évente, s csupán a trópusi őserdőkből - melyek területe már ma is csak fele az eredetinek - másodpercenként egy futballpályányi tűnik el.¹⁰ Mivel a Földön mintegy 5-10 millió állat- és növényfaj együttesen alkotja a bioszférát - s a fajok közül 2-5 millió a trópusi őserdők övében él, a legsúlyosabb veszteséget az jelenti, hogy jövőnk talán legértékesebb biotechnológiai nyersanyagának, a genetikai készleteknek jelentős részét veszítjük el az eltűnő erdőkkel. "A Föld ma a környezet leromlásának számos egyéb formáját is sínyli, de a bolygó maradandó kifosztásának szempontjából egyetlen más forma sem annyira lényeges, mint a fajok eltűnése. Ha a vizek elszennyeződtek és a légkört szemétládának használták, ezt a szennyeződést még eltávolíthatjuk. A fajok kipusztulása azonban végleges." - írja Norman Myers.¹¹

Meglepőnek tűnhet az állítás, de a fő ok egyszerű: a Föld leggazdagabb ökológiai rendszeréből az amerikai, nyugat-európai, japán piacon hamburger, luxusbútor, csomagolópapír lesz. Az erdőirtás és -pusztulás okai a következők: a keresett trópusi keményfák (melyekből hektáronként csak 1-10 db fordul elő) kitermelésénél a bulldózerek nyomában meginduló talajerózió nagy térségeket tesz tönkre; a papírgyártás nyersanyagkitermelését tarvágásokkal biztosítják; az extenzív ültetvények, farmok számára földet akarnak szerezni, melyen azonban a talaj termőképessége gyorsan kimerül, s folytatódik az irtás, miközben az elhagyott terület erodálódik, hasznosíthatatlan pusztasággá vagy bozóttá alakul. Szakértők becslése szerint például Amazónia területének csupán 0,3 %-a alkalmas hosszútávú mezőgazdasági hasznosításra.¹² Az eredmények is katasztrofálisak: mivel hiányzik a vizet korábban szivacszerűen visszatartó esőerdő-vegetáció, árvizek és klímaváltozások következnek.

A veszteség az egész emberiségé, de különösen a fejlődő népeké, hiszen már a közvetlen következmények vizsgálata is deficitet tükröz: a faexport bevételei nem fedezik az újraerdősítés költségeit; zömmel olcsó kerekfát exportálnak, a feldolgozott termékeket a fejlett országokból kell importálni; fontos gazdasági lehetőségeket vesztenek el azért is, mert ma már az érintetlen természet egy-egy darabja sok fejlődő ország számára turisztikai bevételek forrása; de a társadalmi ínséget közvetlenül is növeli, mert az őslakók életfeltételei szűnnek meg az erdőségek pusztulásával.¹⁰

Az imperialista környezetpusztítást sajátosan jellemző adalékot adnak azok a változások is, amelyek a dél-vietnami erdőségekben az Egyesült Államok agressziója nyomán történtek. Az ökocid során 1,7 millió hektárnyi területén mintegy 80 millió kg herbicidet szórtak ki, az erdőségek 15-17 %-át lombtalanították, a mangrove-erdők 40 %-át kiirtották. A hatások maradandóak: a dzsungel helyén fajszegény szavanna alakult ki (például 145-170 madár és 30-55 emlősfaj helyett 24 madár és 5 emlősfaj maradt), és a talajösszetétel is megváltozott.¹³

A hidrológiai rendszerek megváltozása

A természetes hidrológiai rendszerekbe való emberi beavatkozás - mint korábban az erdők pusztítása nyomán járó árvíz, talajerózió, és vízhiány kapcsán is említettük - beláthatatlan klimatikus és egyéb változásokat eredményez, amelyek tovább élezik a fejlődő országok vízháztartási problémáit, s ezek megoldatlansága miatt más (egészségügyi, energiaellátási) gondok is újjátermelődnek.

A Nemzetközi Vízellátási Szövetség (WSA) elnöke, M. Schalekamp szerint, a világ lakóinak csupán egyharmada kap egészséges vezetékes vizet, egyharmada viszont emberi fogyasztásra teljesen alkalmatlant kénytelen használni. A fejlődő országokban ezért naponta 30 000, évente 11-20 millió ember hal meg víz szállította betegségeiben.¹⁴ A sivatagosodás és az éhínség visszaszorítására tett jószándékú intézkedések, így pl. nagyobb területek öntözése hatalmas duzzasztógátak segítségével gyakran éppen fordított hatásokhoz vezethetnek: a termékeny hordalékot visszatartják, s az emiatti termés kiesés jelen-

tősen kisebbsíti az öntözött területek gyarapodásából eredő hasznokat; a talajvízszint emelkedése másodlagos szikesedéssel ronthatja a korábban nem öntözött földek termékenységét, az emelkedő kalcium és nyomelem-koncentráció a csontbetegségek gyakoriságát is fokozza; a gátak mögötti nagy felületű sekély vizek és a csatornák alkalmas szaporodó helyet kínálnak a maláriát, elefantiázist és egyéb betegségeket terjesztő szúnyogoknak, a csatornák nagy térségekben terjesztik a bilharziát és a többi féregparazitát. A bilharzia a fejlődő világban 180-250 millió embert sújt, 650 millió emberen élősök-dik orsóbélgiliszta, a folyóvakságban szenvedő 20 millió ember közül egyedül Afrikában 2-3 millióan halnak meg évente.¹⁵

A vízellátás megoldatlansága a társadalmi ellentmondások fenntartója is lehet, hiszen például azok a nők, akiknek naponta olykor tíz kilométeres utat kell a vízért tenni, a tanulásra, a felemelkedésre minden esélyüket elvesztik.¹⁵

Az ENSZ az 1980-as évtizedet az "ivóvíz és gyógyulás" évtizedévé nyilvánította, de kétséges, hogy a valódi alternatívaként kitűzött célokat - a fejlődő országok falvainak 40 %-ban vezetékes ivóvizet, a többiben egészséges, főleg artézi, kútvizet akarnak adni¹⁴ - sikerülhet-e 1990-ig elérni. A cél elérése 60 milliárd dollárba kerülne, s e költségek között még nem is számoltak azokkal, amelyeket a mezőgazdasági kemikáliák növekvő, és mint arra korábban kitértünk, meggondolatlan használata miatt a már meglévő kutak feladása, valamint az ipar fejlődésével járó folyó- és tószennyezések miatti vízkészlet-veszteségek jelentenek majd.

A környezet szennyeződése

A harmadik világ országainak legtöbbszörében az ipar fejletlen, s egy-két évtizede még szinte alig kellett a környezetszennyezés hatásaival számolni. Attól kezdve azonban, hogy a fejlett tőkés országokban a környezet romlásának tarthatatlan mértékét érték el, és erős tiltakozás alakult ki a szennyező iparágakkal szemben, megindult az északon tiltott, esetleg bírságok miatt drágává vált környezetkárosító technológiák, részfolyamatok, vagy egyszerűen csak a hulladékok exportja a fejlődő országokba. Ahogyan tisztult tehát a

Temze, vagy az észak-amerikai Nagy Tavak, úgy terjedt a kitelepített ipari szennyezés délen. A létesülő ipari üzemek túlnyomó többsége a profit növelése érdekében tisztítóberendezések nélkül épül, hiszen a törvényes korlátozás, s egyáltalán a környezetszennyezéssel való tudatos foglalkozás az országok nagyobbik részéből szinte teljesen hiányzik.

A helyzet komolyságának érzékeltetésére válasszunk néhány latin-amerikai példát.¹⁶ A kolumbiai főváros folyójának, a Bogotának vizéből tudósok veszélyes anyagok százait mutatták ki, így például a higanytartalom ötvenszerese volt az orvosilag tűrhető szintnek, a szulfát-ion szám 223-szorosa volt a megengedettnek, a szelént 2,4 mg/l töménységben találták meg (a maximálisan megengedhető a 0,01 mg/l szint). Mivel a víz tisztításához szükséges 1,4 milliárd dollárra becsült összeg nem áll rendelkezésre, a belátható jövőben tovább fog a folyó szennyezése növekedni. Az ugyancsak kolumbiai Tocaima városában a hetvenes évek végén annyira kritikus volt már a helyzet, hogy az ipar által szennyezett víz fogyasztása miatt a város nőinek fele szenvedett ivarúti betegségben, a férfiak 70 %-a pedig látási zavarokban, a csecsemők születési rendellenességei pedig megszaporodtak. A város lakói végül "polgári sztrájkkal" kényszerítették a hatóságokat új víznyerő telep építésére. A Nicaraguai Ásványtani Intézet azt tárta fel, hogy az egyik amerikai vegyipari monopólium 12 éven át évente 2-4 tonna higanytartalmú szennyező anyagot süllyesztett a Managua-tóba. Emiatt az onnan kifogott halak fogyasztása életveszélyessé vált.¹²

A szennyezés fajtái között ugyan a víz szennyezése jelentkezik a legsúlyosabb problémaként (beleértve a főként mezőgazdasági eredetű peszticid-szennyezést is), de a "déli" metropolisok levegőjének szennyezettségét vizsgálva is bukkanhatunk figyelmeztető adatokra. A napi CO középértéket (amely a tiszta levegőjűnek egyáltalán nem számító Nyugat-Berlinben például 12,55 ppm), a nigériai Hadanban 10,6, Bangkokban 14-32, Caracasban pedig 25-30 ppm-nek mérték.¹⁷

A sugárszennyezéssel kapcsolatos esetek is a fejlődő országok kiszolgáltatottságáról tanúskodnak. A légköri atomrobbantások színhe-lyeit a tőkés nagyhatalmak nemegyszer külbirtokaikon választották

ki, őslakókat üldöztek el. Ma már a sugárszennyezés más esetei is ismereteseek, amelyeknek előidézője a kulturális elmaradottság. Emiatt történt a világ legnagyobb sugárzási balesete Mexikóban, ahol egy kórházból ellopott kobalttal besugárzó készüléket roncstelepen eladtak, majd vashulladékokkal együtt beolvasztásra került. Sugárzó acélrudak készültek, ezeket házak építésénél is felhasználták, s mintegy 200 ember kapott immunrendszerét komolyan károsító sugáradagot.¹⁸ A nukleáris hulladék elhelyezése a fejlett tőkés országokban egyike a legkényesebb belpolitikai problémáknak, ezért más veszélyes hulladékok exportálásához hasonlóan ezt határaikon túl szeretnék megoldani. Az USA és az NSZK pl. 1979 óta kísérletezik avval, hogy nukleáris hulladékaik lerakásra a Namíbiai Kaokoveld sivatagban engedélyt kapjon. Érdemes ellentmondás, míg ezt a pretoriai kormány eddig elutasította, dél-afrikai természetvédők attól tartanak, hogyha az ország egykor független lesz, túl nagy kisértést jelenthet számára a lerakásért felajánlott évi egymilliárd dollár.¹⁹ Azt persze nem teszik hozzá, amit az amerikai-angol érdekeltségű Thumab cég leplezetlenül vállal: Namíbiában "az elkövetkező 12-15 év alatt kimerítjük az ásványi készleteket".

A környezet szennyeződésének a legsúlyosabb ártalmait legközvetlenebbül a harmadik világ városlakóit érintik. Életüket nemcsak a mérgek, hanem a "nyomor szennyezése" is nehezíti. Az ezredfordulóra négyszáz milliósnál nagyobb város lesz a világon - többségük a fejlődő országokban. A városok mértéktelen terjedése miatt csupán a hetvenes évek alatt mintegy 70.000 km² mezőgazdasági termőföld veszett el - tovább is növelve az égető élelmiszerhiányt:⁸ Az UNICEF Végrehajtó Tanács 1982 májusi ülése szerint a nyomorban élő városlakók száma meghaladja majd az egymilliárd főt (olyanokat számítanak ide, akiknek a fedél és a tiszta víz is hiányzik). A slumokat, a bódé- és barokkvárosokat hatalmas népsűrűg és az egészségtelen környezet (nincs csatorna és szennyvízelvezetés, nincs személtelakartás stb.) jellemzi, ráadásul a harmadik világban a városlakók felének nincs egészségügyi ellátása sem.²⁰ Szaporodnak a daganatos, főként az emésztő- és légzőszervi, valamint a bőrbetegségek, burjánzik a városok patkány-állománya, amely a járványok gyakoriságát növeli. Az ipari üzemek - melyek főként a szegények lakta zsúfolt külvárosokban, szűrőfelszerelések nélkül működnek - szennyezett levegő-

vel és szennyvizekkel, veszélyes hulladékok ellenőrizetlen depóniával rontják tovább a helyzetet.

3.2.2 Zsákutcák és kiutak

Ahogy az exportorientált, haszonnövényekre koncentráló mezőgazdaság a környezet degradációját, s a létfeltételek romlását eredményezi, úgy a fejlett országok példáját kritikátlanul követő ipari-technológiai fejlődés sem jelent reális alternatívát, hiszen még a fejlett tőkés országok is csak költséges csúcstechnológiák alkalmazásával, vagy iparkitelepítéssel tudnak a szennyezés ellen védekezni. Erre a fejlődő világnak nincsenek esélyei, ám a jelenleg még hatalmas térségekben ép környezet is megsemmisülhet, ha ott tőkés nagyüzemi termelési modelleket és kapitalista fogyasztási szokásokat kezdenek követni. Az ilyen utak zsákutca-természetéről már Mahatma Gandhi is szólt. Egy alkalommal arról kérdezték, hogy vajon szeretné-e, ha egy szabad India olyanná válna, mint Nagy-Britannia, így válaszolt: "Bizonyosan nem. Ha Britannia a bolygó erőforrásainak felét használja, amint ez ma történik, hány bolygóra volna Indiának szüksége?"⁸ A helyzet ma is hasonló, bár a legnagyobb fogyasztóvá az Egyesült Államok lépett elő: a Föld lakosságának 6 %-a a világ készleteinek több, mint 30 %-át vonja el,²¹ míg a világnépesség 60 %-át jelentő fejlődő országok csak a világjövedelem 12 %-ában részesednek.²² Az energiaellátásban pl. a fejlődő országok részese-dése a világ egyhated részét sem éri el. A hatalmas különbségeket jellemzi az a számítás is, hogy az NSZK a központi fűtési rendszerek termosztátjainak beállításával évente több energiát takarított meg, mint Kenya egész évi fogyasztása.⁸

A különbségek hatásait tovább növeli a fejlődő országok differenciálódása és az is, ami majdnem minden fejlődő országban megfigyelhető: az elit fogyasztási szokásait a gazdag országok elitjének szokásai befolyásolják. A természet pusztítására berendezkedő fogyasztási szokások terjednek. Bizonyos, hogy nem a növekedés befagyasztására, hanem a körülményekkel adekvát fejlődésre volna szükség, amelyre akadnak példák ott, ahol saját utat szeretnének találni az ipari fejlődésre. Különösen azoknak a munkaerő-igényes gyártási folyamatoknak a bevezetésén fáradoznak, amelyek egyformán ad-

nak munkalehetőséget és gazdagságot.²⁰ Tegyük azt is hozzá, hogy ezek az utak a környezettel harmonikus termelést is jelentik, amelyek a helyi kulturális, gazdasági szokásokon alapulnak, és nem követik vakon az ipari társadalmak eszményeit. E nézetek legnevesebb képviselője E.F. Schumacher, aki szerint a fejlődő országoknak "kis" és "középső" technológiákra van szükségük, mely emberszabású, uralható, de egyúttal gazdaságosabb és ökológikusabb is, de a nagy technológia visszaszorításán azt is érti, hogy az ökológiai világválság megoldása és az emberi életmód egyensúlyának visszanyerése érdekében erőteljesen korlátozni kell a nemzetközi monopóliumok tevékenységét.²⁴

A harmadik világ gazdasági helyzetének javítására - s ennek révén a környezeti válság megszüntetésére - tudósok, nemzetközi szervezetek indítványok sokaságát tették a hatvanas évek vége óta. Munkájuk segítette a helyzet súlyosságának feltárását (különösen a Római Klub befolyása jelentős), s számos kísérlet is megkezdődött, ám a szándékok ellenére nem alakult ki világszintű gondolkodás. Új fejlesztési stratégiákat is dolgoztak ki - így például azt, hogy a gazdag országok GDP-jük 1 vagy 0,7 %-át átengedjék a szegényeknek, vagy nemzetközi adózási rendszer alapján szolidaritási adót vessenek ki a meg nem újítható erőforrások kiaknázására, a nemzetközi hatású környezetszennyezésre, a multinacionális vállalkozásokra, vagy a fegyverkezési kiadások egy részét speciális fejlesztési alapokra fizessék be - de ezek megvalósulása késik. M. E. Cousin véleménye szerint "... elfogadott tény, hogy a jelenlegi rendszer alapvető strukturális változásokat követel és nem pedig perem-reformokat. A nemzetek közötti kölcsönös függés a gazdaság, a technika, az ökológia és a politika szintjén megkövetelik, hogy a problémákat világszinten oldják meg, erős nemzetközi szervezetek révén és a szigorú nemzetközi egyenlőség elvén kialakított megállapodások alapján."²⁵

E sürgető szükségletek megvalósulásának azonban a legfőbb akadályát azok a körök jelentik, amelyek saját pozíciójuk felértékelése érdekében az elmúlt évek során éppen a nemzetközi szervezetek gyengítésének taktikáját követik. (Például az ENSZ Környezetvédelmi Programjának szánt támogatást a Reagan-kormányzat 11,5 millió dollárról 3 millióra csökkentette.)¹⁶ Így aztán kevésbé csodálkozhatunk

azon, hogy az ENSZ-nek az új világgazdasági rendről 1974-ben elfogadott chartájának és programjának húsz alapelve - köztük pl. a hatodik: "A gyarmati uralom, faji elnyomás és idegenuralom alatt élő államok és népek joga a teljes kártalanításra az elszenvedett pusztításokért.", vagy a tizenhetedik: "Minden állam véessen véget a természeti erőforrásokkal folytatott pazarlásnak, beleértve az élelmiszereket is."²³ - egyáltalán nem jutott az elmúlt évtized alatt közelebb a megvalósuláshoz. Szemléletes példa az is, hogy amikor 1982. október 23-án az ENSZ Közgyűlés a világ természetvédelmi alkotmányáról (World Charter for Nature) szavazott, csupán egyetlen ellenszavazat volt: az Egyesült Államoké (megjegyzésre érdemes, és az ellenzést is magyarázza - hogy a charta pl. a következő gondolatokat is tartalmazza: "A természetes rendszerek leromlása a pazarló fogyasztás és a természeti erőforrások rossz használata következtében éppúgy, mint emberek és államok közötti megfelelő gazdasági rend kialakítása hiányában a civilizáció gazdasági, társadalmi és politikai szerkezetének összeomlásához vezet.", vagy "A természet meg kell óvni a hadviselés, vagy más ellenségeskedő tevékenységek által okozott pusztulástól."²⁶ - az előző idézet az amerikai gazdasági érdekeket, a második pedig a katonai doktrínát érinti érzékenyen). Más környezetvédelmi természetű kérdéseknél is elutasító álláspontot foglalt el a Reagan kormányzat a világszervezetben²⁷, s ezért az amerikai környezetvédők Jane Kirkpatrick asszonyt 1984-ben beválasztották a "Piszkos Tizenkettő" közé, mint "Reagan elnök katasztrofális környezeti politikája egyik legpiszkosabb apostolát".²⁸

A környezetvédő mozgalmak világszerte aggodalmuknak adnak hangot a fejlődő világ katasztrofális környezeti válságát látva. Legerősebb szervezeteik felismerik a válság okait, szót emelnek a nemzetközi monopóliumok környezetpusztítása ellen, sőt akadnak határozott antikapitalista platformot kialakítók is. A nyugatnémet Zöldek 1983-as választási programja például partneri viszonyt sürget a harmadik világ népeivel. Fogalmazásuk szerint: "A cél kettős: javítani a fejlett fejlődő országok viszonyát és erősíteni a fejlődő országokon belüli egyenjogúsítást. Nem lehet reális reménye a világbékének, amíg nincs remény a szegények számára. A mai gazdasági világrend, amely az erősek szegények feletti elnyomásán alapul, nem tartható fenn."²⁹ Számos szervezet - melyek ugyan kevésbé vállalnak politikai

célokat - emel szót és szervez akciókat, gyűjtéseket veszélyeztetett állat- és növényfajok megmentésére a fejlődő világ térségeiben, harcolnak a vagyonos rétegek luxuscéljait szolgáló importcikk (ritka állatok, növények stb.) behozatala ellen. Segítségük ugyan nem oldja meg a mélyen gyökerező ellentmondásokat, s korántsem képes ellensúlyozni a honfitársak által végzett pusztításokat, de mégis hozzájárultak egy-egy biotóp, vagy néhány faj jövő számára történő megmentéséhez.

A fejlődő országokban is hasonló egyesületek, társaságok alakulnak (így pl. csupán Indonéziában 200 ilyen szervezet működik ³⁰). Ezeket itt is elsősorban a helyi lakosok ökológiai tiltakozása hívja életre valamilyen elviselhetetlenné vált, vagy fenyegető környezeti hátrány elhárítására (mint korábban Tocaima lakóinak példáján láttuk, vagy ahogyan ez az indiai Kerala államban a Silent Valley-i vízierőmű elleni sikeres tiltakozásnál történt. Megjelenik a mozgalom esetében a természet értékeit védő motívum, de az atomenergia-ellenesség is fontos mozgósító erővé válhat (a Fülöp-szigeteken tervezett atomerőmű elleni tiltakozás Marcos elnök ellenzékének gyűjtőpontjává vált, s a reaktorépítést a hibás kormánypolitika parzló, sajátosan "nagy technológiai" példajaként emlegetik ³¹).

E szervezetek megerősödése, a lakossági elégedetlenség növekedése néhány szűk területen (azokban az országokban, ahol nem a demokratikus feltételei megvannak) kényszerítheti a politikai erőket a környezet védelmével való foglalkozásra, a kormányzatokat intézkedésekre, de a harmadik világ egésze számára átfogó és megnyugtató megoldást aligha eredményezhet. Még az UNEP 1982-es Nairobi Deklarációja is így foglalt állást: "... a megközelítési módszerek és erőfeszítések megfelelő összehangolásának hiánya, valamint az erőforrások hozzáférhetetlensége és méltánytalan elosztása áll fenn." ³² A megoldás esélyét csak az adhatja meg, ha a fejlődő országokban - gyökeres társadalmi változásokat feltételező módon - változna meg a kormányzatok fejlesztési politikája, amelyet a fejlett világ nagyobb felelősségvállalással, átgondoltabb fejlesztési segélyprogramokkal segít: tehát megfelelő világgazdasági és nemzetgazdasági változások együtthatása volna szükséges. Ezek kibontakozásának azonban ma még inkább csak az akadályai láthatók.

A harmadik világ környezeti problémái ma sokkal élesebbek, mint egy-két évtizede, s hatásaik, jövőbeli alakulásuk számbavétele nélkül e népek várható sorsát nem is lehet megítélni. E problémák megfékezésének legfontosabb akadálya a nemzetközi feszültség, s ennek légkörében egyre fokozódó fegyverkezési verseny. A katonai kiadások olyan korszakban nőnek egyre magasabbra, amikor a fejlődő országok lakói közül 650 millió piszkos és fertőzött vizet iszik, a félmilliárd krónikusan alultáplált ember között naponta tízezer hal éhen, másfélmilliárd embernek nincs orvosi ellátása és havonta csaknem félmillió gyermek lesz fertőző betegségek áldozata. A világ naponta mintegy másfél milliárd dollárt költ fegyverekre, amely nagyságrendjét tekintve csaknem annyi, amennyi a sivatagok terjedésének megfékezését célzó program számára évente volna szükséges (évi 1,8 milliárd dollár). Az UNEP idézett nyilatkozata is hangsúlyozza: "Az emberi környezet számára nagyon hasznos lenne a nemzetközi béke és biztonság légköre, amely mentes bármely, de különösen a nukleáris fegyverekkel való fenyegetéstől és a fegyverkezésre pazarolt szellemi és természeti erőforrások veszteségétől."³² Mégis a második világháború óta mintegy 140 helyi háború zajlott le, s ezek a fejlődő világban szedték áldozataikat, pusztították a természetet és csökkentették az amúgyis szűkös erőforrásokat.

Korunkban a környezetre mért legsúlyosabb csapások kárvallottjai a fejlődő országok népei. Az így létrejött és nap nap után tovább mélyülő válság okozásáért éppúgy nem vádolhatók e népek, mint ahogy az "egyenlő felelősség" elve alapján a "gazdag országok", az "észak" sem általában. A felelős - éppúgy mint a fejlődő országok gazdasági, kulturális és egyéb téren jelentkező elmaradottsága esetében is - a gyarmati korban történetileg megalapozott elmaradottság, az, hogy szétrombolták a természettel harmóniában működő gazdaságukat, emberi-közösségi viszonyaikat, kultúrájuk értékeit. Az előzőek azt bizonyítják, hogy a fejlődő világ környezeti válságának legfőbb oka a nemzetközi munkamegosztás kolonialista és neokolonialista rendszere. Evvel magyarázhatók azok a tényezők is, amelyek megfelelő környezetvédelmi intézkedések kialakulását gátolják: a kulturális hátrányok, a lakosság közömbössége, a kormányzati felelősség és az intézményesített állami törődés hiánya, a tiltakozó mozgalmak kezdetlegessége és a többi. Így a pusztítás már a természet utolsó

enklávéiba is behatol, a kizsákmányolás már attól fosztja meg az embereket, ami fizikai létük alapja : a termő földtől, az iható víztől, a lélegezhető levegőtől, de egyben megfosztja őket a jövőbeli jólét és gazdagság lehetőségeitől, az élettelen és az élő természet klenódiumaitól.

3.3 A környezeti válság elleni tiltakozás a fejlett tőkés országokban

A tőkés társadalom természettel való kapcsolatának figyelmeztető válságtünetei az ellene történő társadalmi fellépést is életre hívták. Ez a fellépés ott a legkifejezettebb és leghatásosabb, ahol feltételei a legérettebbek: a fejlett tőkés országokban. Persze másutt is találkozunk kezdeményeivel - az előzőek során említettük a fejlődő országokban bontakozó, alkalmi tiltakozást - de ott még csupán elszigetelt, kezdeti, jelenségekről van szó.

A fejlett tőkés országokban a környezet károsítása ellen létrejött társadalmi tiltakozást, illetve a gondolatnak testes adó mozgalmakat, szervezeteket sokféle névvel illetik. Nevezik "környezetvédőnek", "környezetinek", "ökológiaiinak", "ökologistának", "alternatívának", "természetvédőnek". A kifejezéseken gyakran még azokban az esetekben is mást értenek az egyes szerzők, amikor ugyanazt a kifejezést használják, s így fokozódnak a jelenségek értékelése körüli bizonytalanságok. Ezért is érdemes elgondolkodnunk azon, hogy miért és hogyan keletkezett, milyen erőkkel tart a társadalmi tömegmozgalom, amely szokatlan átütő erővel jelentkezett a fejlett tőkés-országok politikai életében.

Figyelemre méltó, s a második világháború óta eltelt időszakban egyedülálló a nyugati világban e mozgalmak létrejöttének gyorsasága, és megújuló képességük. Szerény előzményekből váltak rövid évek alatt befolyásos tömegmozgalommá, sőt több országban parlamenti tényszerűként is megmutatkozott politikai párttá. Ma már mindinkább úgy tűnik, hogy a mozgalom - nem kevés ellentmondással járó - kezdeti működéséről széles körben, így hazánkban is kialakított kép meglehetősen felületes volt. A megítélések többsége lebecsülte a mozgalom erőit, sokszor félreértette (sőt esetleg ismeretek híján félrema-

gyarázta) a mozgalmak céljait, részkérdésekről alkotott általános szentenciákat. Éppen ezért nem véletlen, hogy róluk még a politikai kérdésekben tájékozott emberek körében is inkább tévhitek, megalapozatlan előítéletek élnek hazánkban. E vélemények nyomán sokan tarthatnák habókos horgászok és madarászok gyülekezetének a környezetvédők csoportjait, olyanoknak, akik boldogságukat a természethez való visszatérésben (esetleg az emberiséget visszaküldve a fára) képzelik el, s ezért a civilizációt porba kívánják dönteni. G. Claus például már 1973-ban a Valóság hasábjain így tájékoztatta az olvasókat a környezetvédőkről: "... az egész Földért lelkesedők alapjában véve a legcsekélyebb rokonszenvet sem mutatják az emberiség szükségletei iránt. Ellenkezőleg, a környezetvédő mozgalom legtöbb vezére elitista, izolacionalista vagy egyszerűen mizantróp ellentétben vannak mindazzal, amit haladó gondokodásnak nevezhetnénk ... nem érdekli őket az emberiség sorsa".¹ A nyugati környezetvédőket gyakran még mérsékeltebb véleményű hazai környezetvédők is a "mindent tagadással" vádolják: "Nem értek egyet a "zöldekkel" és az ún. "a Föld barátai" mozgalommal, mert nem megyünk semmire, ha csak azt mondjuk, mit nem akarunk. A társadalomnak abban kell állást foglalnia, hogy az ember életszínvonalának fejlesztését, az életmód javítását miképp tudja úgy megvalósítani, hogy egyúttal a környezettel is helyesen gazdálkodik".² Noha valóban vannak a környezetvédelem érdekében fellépő csoportok, mozgalmak között a szélsőséges elutasítás általános bázisán állók is, mégsem lehet a teljes jelenséget pusztán evvel jellemezni. Az persze vitathatatlan, hogy a rendkívül összetett, ideológiai, politikai, szociális tekintetben is "tarka" mozgalomban részt vesznek szenvedélyes természetféltők is, akik a világ gondjaira homályos, olykor zavaros utópiák absztrakt humanizmusa útján keresnek megoldást, vagy pesszimisztikus világvégeképekben hiszenk. Mégsem ők jelentik ma a mozgalom fő erejét, nem ők határozzák meg ideológiai platformjának, programjának fő pontjait. Az sem volna helyes, ha elfogadnánk azt az - elsősorban reakciós jobboldali elemek által terjesztett - tételt, miszerint a mozgalom nem egyéb, mint "kommunisták rafinált összeesküvése". Egy politikai mozgalmat elsősorban céljai, törekvései és tevékenysége alapján lehet megítélni. Mérlegelni kell azt, hogy milyen érdekeket képvisel, s azt, hogy kik ellen száll harcba.

Ennek elemzése nyomán egyértelműen látható, hogy a fejlett tőkés-országokban napjainkban működő környezetvédő mozgalmak és szervezetek többségében olyan emberek vesznek részt, akik felismerték a természet rombolásának társadalmi veszélyeit, és készek az ezekért elsősorban felelős imperialista körök, monopóliumok, a kapitalista rend szervezetei ellen harcolni. E tény teszi a környezetvédő mozgalmak zömét olyan haladó tömegmozgalommá, amely a tőkés társadalmak dolgozóinak széles tömegeit - esetleg millióit - képes felsorakoztatni azon az oldalon, ahol a világforradalmi folyamat fő erői is harcolnak.

Az ún. "ökológiai" mozgalmak fejlődéséről, a tőkés társadalmak politikai rendszerében elfoglalt helyéről az utóbbi évek során számos elemzés látott napvilágot. A hazai politikatudományban is születtek róla tudományos igényű művek: elsősorban Szabó Máté³ munkáira gondolhatunk, de Papp Zsolt⁴, Görög Tibor-Darai L. Mihály⁵ is több tanulmányában érinti a témát, s a külföldi marxista irodalom (főként szovjet,⁶ illetve a nyugati kommunista szerzők,⁷ valamint konferenciák⁸ révén) is egyre gazdagabb a "zöld" mozgalmak politikai vonatkozásainak, ideológiai sajátosságainak feltárásában. A következők során ezeket is figyelembe véve foglaljuk össze a környezetvédelem mozgalmainak jellemzőit. Célunk azonban nem elsősorban az, hogy a környezetvédőknek a politikában játszott szerepét írjuk le mások után újra, hanem főként azt kívánjuk vizsgálni, hogy e politikai mozgalmaknak a környezetvédelem szempontjából milyen jelentősége van.

3.3.1 A környezetvédők az "új társadalmi mozgalmak" résztvevői

A környezetvédő mozgalom nem önmagában álló új politikai jelenség. Szerepének növekedésével egyidőben más tiltakozó mozgalmak jelentősége is növekedett. Fejlődésük egymással szorosan összefonódva történt, ezért gyakran sem ideológiai alapjuk, sem fellépésük eseményei, sem a bázisukat adó társadalmi csoportok, sőt még a fennük részt vevő személyek sem határozhatók meg egymástól függetlenül. Ezeket az ún. "új társadalmi mozgalmakat", vagy "demokratikus tiltakozómozgalmakat" úgy jellemzi E. Wimmert, mint:

"... hosszú ideje az egyik legfontosabb és legellentmondásosabb változás több fejlett tőkés ország politikai tájképén. Ez kétségtelenül a tiltakozás és az elégedetlenség megnyilvánulása."⁹

A sokféle irányzatot és követelést megtestesítő, egymástól összefonódásai ellenére is nagyban különböző mozgalom megítélésével kapcsolatban a marxista szerzők véleménye alapvetően az, hogy a tömegmozgalom nyilvánvalóan azért indult, hogy tiltakozzon a tőkés társadalom igazságtalan és antihumánus mivolta ellen, változásokat érjen el. Az motiválja, hogy minden tekintetben kiéleződik a kapitalizmusnak mint rendszernek az általános válsága. A válság minden aspektusának gyakorlatilag megfelel a demokratikus tiltakozás egy specifikus formája.¹⁰

Az "új társadalmi mozgalmak" jelentkezésével kapcsolatban Papp Zsolt szakaszhatárának tartja 1968-at, amely előtt a társadalmi ellentétek a hagyományos szférákban, a tőke és a bémunka konfliktusaként jelentkeztek, amelyet a fejlett tőkés országokban folyó érdekalku során társadalmi kompromisszumok formájában pacifikálnak. 1968 után a konfliktusok már nem a termelés szférájához kapcsolódnak, hanem az emberek és az emberek igazgatás előterében szerveződnek: az emberi létfeltételek adminisztratív meghatározása ellen lázad egy heterogén népesség. Szabó M. az ökológia és az erőszakmentesség előtérbe kerülésével az 1968 utáni történéseket is tovább oszthatónak gondolja.¹¹ Bizonyos, hogy az autonóm szervezetek létrejötte azt jelzi, hogy a tőkés társadalom hagyományos politikai struktúráitól tömegek fordultak el.

A tiltakozás formái sokszínűek, s ezek csoportosításában is többféle mód képzelhető el. J. Jensen¹² a legnagyobb tömegmozgalmakat kiváltó kérdéseknek tartja: a béke védelmét, a fejlődő országokkal való szolidaritást, a munkanélküliséget, a közoktatást, a nők emancipációját, a természeti és a termelési környezet védelmét, s a nagy problémákat egészítik ki a mindennapi élet egyes problémáira létrejövő más mozgalmak, melyek a lakáshoz való jog, lakbér csökkentés, a kulturálódás, a szilárd árak, a jó minőségű élelmiszerek, a vegyi anyagok felhasználásának csökkentése, a gyógyszerellenőrzés érdekében jönnek létre. Szabó M.¹³ csoportosítása szerint az "új társa-

dalmi mozgalmak" közé tartoznak az ökológiai mozgalmak (mely magában foglalja az atomenergia-ellenes mozgalmat,, a környezetvédelmi polgári kezdeményezéseket és az ökológiailag orientált alternatív életforma-mozgalmat), az új békemozgalom, az új feminizmus, a harmadik világ problémáival foglalkozó állampolgári kezdeményezések és az ifjúság egyes szubkulturális csoportjai (autonómok, házfoglalók). Szabó felosztása rendszerezőbb és áttekinthetőbb, bár kiderül belőle, hogy a környezetvédelem érdekében fellépő mozgalmaknak csak egy részét érti az "ökológiai mozgalom" néven, hiszen kimaradnak belőle például a globális célokat követő fontos nemzetközi környezetvédő mozgalmak, vagy a természetvédő csoportosulások (melyeknél olykor valóban megkérdőjelezhető a tömegesség, vagy az "új" jelleg, de fontosságuk miatt az "ökológiai"ügyekben érdemes velük is számolnunk).

Az "új társadalmi mozgalmaknak" számos közös vonása van - ezek teremtenek alapot összekapcsolódásukra. Szabó M. osztályozását eltozgačva a közös vonások szervezetenleg: a radikális közvetlen demokratikus megoldások, a hierarchia leépítésének tendenciája, a decentralizáció igénye, a fennálló politikai rendszer elutasítása; politikai cselekvésükben: az állampolgári engedetlenség, a politikai tiltakozás nem konvencionális formái, az erőszakmentesség; célkitűzéseikben: a hivatalos politika elutasítása, a mindennapi élet kritikájából kinövő technológia- és növekedés-kritika, radikális szociális és ökológiai gondolatok.¹⁴

Érthető módon éppen a célkitűzések körül a legélesebb a vita, s nem furcsa, hogy a mozgalmak ideológiai megítélésében még a marxista szerzők véleménye is többféle. Egyesek, köztük V. Granov úgy tartják, hogy ideológiai előzménynek a hatvanas évek újbaloldali diákmozgalmainak anarchista eszményeinek szociáldemokrata és kispolgári reformista eszmékkel való összekapcsolódását tekinthetjük, s maga a mozgalom nem egyéb, mint "a szocializmus és a kapitalizmus szimbiózisának soron következő változata, kísérlet korunk kibékíthetetlen realitásainak összebékítésére."¹⁵ E. Wimmer szerint a mozgalmakra ható ideológiai nézetek döntően az "új baloldal" áramlataiból származnak, egyfelől Marcuse "forradalmi reformizmusából" (a techni-

kai fejlődés konvergenciához vezet) másfelől Galbraith technooptimizmusából (mely szerint a forradalom csak technikai, strukturális, intézményi lehet, nem társadalmi), harmadrészt Toffler pesszimizmusából (ahol az anyagi javak elvesztik jelentőségüket, a tulajdon értékét - a posztmaterializmus előzménye). Ezek mellett a mozgalom balszárnyán baloldali antikapitalista erők, jobbszárnyán ökoliberalisták (akik az ökológiát és a profitcentrikus gazdálkodást összehétközhetőnek tartják) sőt fasiszta eszmék zárványai is felbukkannak.¹⁶ Mások szerint egyszerűen az ellenkulturális mozgalmak és az állampolgári tiltakozás szövetségéről van szó.

Véleményem szerint a mozgalmak lényegét az annak ambivalens voltát hangsúlyozó szerzők látják helyesen. Ez azoknál az ökológiai mozgalmaknál különösen jól figyelhető meg, amelyek eredeti irányultsága jelentős változásokon ment át. C. Fischer szerint régebben az ipar- és városellenesség reakciós jelenség volt, s Franciaországban a kezdeti regionalista ökológista mozgalmak is erősen jobboldaliak voltak, ám a hetvenes évek elején a kép megváltozott: "Úgy tűnik, mintha irányinverzió következne be ezekben az áramlatokban, azok, amelyek régebben a reakciót hátvédként szolgálták, később a törvényes rend felforratásának úttörőivé váltak. Az urbánus civilizációs válság kétirányú, a múlt és a jövő felé irányuló áramlatok jelentkezését tette lehetővé."¹⁷ A. Turaine is erre az embivalenciára irányítja a figyelmet: "Amikor a társadalom válságba kerül, mindig fellépnek olyan keverék-formációk, amelyek egyszerre testesítik meg a múlt maradványait s a jövő csírait. Az ökológiai választás a 19. sz. elejének filantropikus mozgalmaira emlékeztet: amikor tudatossá váltak a társadalmi helyzet alapkérdései, anélkül, hogy ezeknek intézményes, társadalmi-politikai irányt tudtak volna adni."¹⁸ A kettős természet lényegét Szabó M. így foglalja össze: "... az új mozgalmakban eltérő súllyal, de mindenütt elválaszthatatlanul jelen van a reprimítivizáló, tradicionális identitási vonal, de az alternatív modernizáció emancipatív kiskurziv programja is - s éppen ez az összefonódás jelenti e mozgalmak egységének és újszerűségének alapját."¹⁹ Gyökereik tehát egyszerre konzervatívok és radikálisak, tehát a romantika, az anarchizmus, a konzervatív kultúrkritika, illetve az utópista szocializmus, a marxizmus, az újbaloldal gondolatainak takaszoedéke határozza meg a mozgalmak jövőképét is. A politikai

színpadon önmagukat elhatárolják a hagyományos irányzatoktól: a sokat idézett "mi nem tartozunk sem a jobb, sem a baloldalhoz, mi elől vagyunk", vagy az "akik középen vannak, akik szürkék és nincs semmilyen világos álláspontjuk, azok végülis veszítenek" kijelentések jól szemléltetik ezt. Nem a kapitalizmus és a létező szocializmus közötti választásra törekszenek, hanem arra, hogy saját erejükből és új módszerekkel egy merőben más, "harmadik világot" teremtsenek, amelye "ökológiai, önigazgató, emancipált szocializmus" néven is illetnek, s elérését a burzsoá rend reformjai útján tartják lehetségesnek. Az elképzelt "alternatív társadalomhoz" vezető utat azonban csak a személyes szférákban próbálták ki, a társadalmi méretű "hogyan" jórészt adósak maradtak. Az alternatív "második társadalom" kiépítése például az NSZK-ban csak egy liberális etatizmusnak, egy pluralista bürokratizmusnak köszönhetően történhetett meg, s fennmaradása is ahhoz kötődik. Papp Zs. így veti ezt fel: "Vajon zöldjeink, az ökoszféra kasszandráiként értik-e, hogy egy jóléti, s liberális etatista berendezkedés gyermekei? Felfogták-e, hogy tágkeblű és nagyvonalú "természetmentésük" közepette alá-aláaknázgatnak egy olyan rendszert, amelynek a létüket köszönhetik?"²⁰

Mégis, a mozgalmak elutasítják a tőkés társadalmat, amiben jelentős szerepe van az ún. "posztmaterialis értékeket" követő erők fellépésének. A posztmaterialisták egyes felmérések szerint a legfejlettebb ipari országokban a népesség mintegy tíz százalékát teszi ki. R. Inglehardt úgy tartja, hogy fellépésük oka az a magas biztonság-szint a társadalomban (mind katonai, mind gazdasági értelemben), amelyet a politikailag a háború után szocializálódott generáció élvezett. Ők azok, akik az értékek között nagyobb fontosságot tulajdonítanak például a "részvételnek" és a "szólásszabadságnak", mint olyan hagyományos értékeknek, mint a "katonai" és a "gazdasági biztonság". Demográfiai profiljuk: viszonylag fiatalok, jobban képzettek és magasabb társadalmi státusúnak, mint a "materialis" értékeket vallók (akik arányát 40 % körülire lehet tenni). A posztmaterializmus a középosztálybeli-kispolgári radikalizmussal szoros kapcsolatban áll és több pontos érintkezik a régi és új baloldallal is.²¹ Azt a tézist, hogy a posztmaterializmuson alapuló alternatív "társadalomelmélet" önmagában is ambivalens, a reprimi-

tizálás és az alternatív modernizáció keveréke, Szabó M. elemzése nyomán fogadom el. ²²

Az új társadalmi mozgalmakban persze nemcsak posztmaterialisták vesznek részt, azok társadalmi bázisa nem egynemű. Főleg a középrétegek, az ifjúság, a munkanélküliek és nyugdíjasok részvétele magas. Más összefoglalás szerint az "új középosztály" és az "új marginálisok" támogatják nagy számban. A heterogén bázis is arra utal, hogy a mozgalmak tükrözik a lakosság széles rétegeinek a tőkés válság bizonyos aspektusaival való elégedetlenséget, s bár a résztvevők zöme elutasítja a társadalmi átalakulások forradalmi útját, és nem kíván szocialista társadalomért fellépni, erőfeszítéseik mégis a tőkés civilizáció, az általa ajánlott értékek és életforma ellen irányulnak. "Ezért azután akármilyen tökéletlenül és kuszán fogalmazták is meg követelményeiket, a kapitalizmus, a kizsákmányoló rendszer elleni lázadásról van szó. Tehát objektíve szövetségesei lehetnek a munkásosztálynak." - fogalmazza meg J. Jensen.²³ Ezt támasztja alá az is, hogy az új társadalmi mozgalmak zöme imperialista-ellenes, antimilitarista, háborúellenes, milliókat kapcsoltak be a nyolcvanas évek elején megerősödött békemozgalomba. Jelentőségüket az is növeli, hogy bár követeléseik olykor jelentéktelen, de mindig konkrét dolgokra irányulnak, ezért az emberek társadalmi helyzetükre, politikai nézeteikre való tekintet nélkül csatlakoznak hozzájuk. Olyan emberek tömegeit képesek mozgósítani, akik a hagyományos pártoktól, állami intézményektől már régen nem vártak megoldásokat fontos kérdésekben. Felhívták a közvélemény figyelmét a fenyegető veszélyekre, kidolgozták a bürokratikus rendszer elleni akcióknak a szokásostól eltérő formáit.

A mozgalmak ezért korán váltak a kapitalizmus védelmezőinek céltábláivá, s nem véletlen az, hogy a kapitalizmus apologetái igyekeznek minél jobban meggyengíteni, semlegesíteni az ellenzéki, lázadó elemeket a tiltakozó mozgalmakban, energiájukat megpróbálják a rendszer számára veszélytelen mederbe terelni.²³ Ráadásul a mozgalmak létét egyszerűen arra tekintik bizonyítéknak, hogy "a régi munkásmozgalom" elvesztette társadalmi rendeltetését. Bár ezt a vádat már számtalanszor megkapta története során a kommunista és munkásmozgalom, most mégis azt kell felismerni, hogy a munkásmozgalom - bár egyes képviselői (mint például Gus Hall) korán felfigyeltek az ökológia jelentőségére - egészében késve reagált több, a tömegek számára fontos kérdésre, s ezért egyes országokban "az új társadalmi mozgalmak" éppen a munkásmozgalom

rovására nyertek teret. Egyes nyugati kommunisták korai elemzésekben - saját pozícióik gyengülését érzékelve - a mozgalmakkal szembe fordultak, azokat a "tőkések kezében lévő hathatós fegyvernek" tekintették.²⁴ Lebecsülték a mozgalmak hatásait és méreteit - s éppen ezzel veszítették újabb pozíciókat. Önkritikus véleményt fogalmaz meg viszont J. Jensen: "Az új társadalmak eredeti tapasztalatai megmutatták, hogy nem mindig tudtuk idejében megragadni mindazt az újat, amit az élet és a tömegek alkotóereje teremtet, nem tudtunk túllépni a hagyományos követelések és a megszokott harci formák keretein. Néha túlságosan is várakozó álláspontra helyezkedtünk, s ennek következtében valahol elvesztettük a kezdeményezést, elszalasztottuk a lehetőséget, hogy potenciális szövetségeseket szerezzünk a politikának a középrétegek köréből."²³

A későbbiek során e jelenségre még visszatérünk, de egy kérdést a továbblépéshez szükséges tisztázni: miért éppen a környezeti kérdések kerültek az "új társadalmi mozgalmak" fókuszába, miért foglal el az ökológiai tematika a béke korszakos kérdései mellett vezető pozíciókat az alternatív irányzatok széles spektrumában? A természeti környezet pusztulásának előbbiekben ismertetett jelenségei a tömegeket közvetlenül érintették, a tömegtájékoztatás révén is széles körben vált ismertté a közvetlen fenyegetettség.

A környezetvédő fellépés motívumairól G. Hardin úgy gondolja, hogy bár van szerepe az altruizmusnak és a csoportcélokkal való törődésnek, de ez csak kis csoportoknál jelentős. A nagy csoportoknál ennek korlátozott szerepe van, ott a felvilágosodott egoizmus - a személyes érdekek felismerése a legerősebb motívum. R. C. Mitchell a környezetvédő csoportokhoz csatlakozás motívumainak vizsgálata során is hasonló következtetésre jutott. Véleménye szerint az egyéni döntést háromféle megfontolás befolyásolja: a csatlakozás ára, a csatlakozás előnyei, és a nem-csatlakozás ára. Öt egyesült-államokbeli, a legnagyobbak közé tartozó szervezet tagságának motívumait többéves mintával vizsgálva úgy találta, hogy a szervezetekhez csatlakozás a legnagyobb erejű mozgatója a harmadik tényező. A kérdezettek többsége azzal az állásponttal értett egyet, hogy "ha nem cselekszem most a környezet védelmében, a dolgok sokkal rosszabbra fordulnak." Ehhez járult, hogy a hetvenes

évek eleji globális jóslatok az első, majd második (1973, 1979) olajárrobbanás utáni inflációs jelenségek és a mély válság más tüneteinek formájában kaptak látszólagos igazolódást - az ökológiai problémák ily módon a politika tárgyává váltak, új aggodalmak és gondok okaként kerültek be szinte minden családba a fejlett tőkés országokban.²⁷ A korábbi tapasztalatok bizonyították, hogy a környezet megóvásának érdekében a tőkés állam és gazdasági szervezetek kizárólag akkor hajlandók megfelelő intézkedéseket hozni, ha ezt a tömegek határozott nyomása kényszeríti ki, s látták az emberek azt is, hogy az állampolgárok tudatosan szervezett fellépése helyi szinteken és országosan is eredménnyel járhat. Azok a mozgalmak, amelyek a környezet károsítása ellen léptek fel - mégha az ellenzésen túl sokszor az alkalmas megoldási javaslatokkal adósak maradtak is - eleve elnyerték a szennyezéstől szenvedő, ökológiai katasztrófától féltő tömegek támogatását. Ráadásul új erőként jelentkezve, a hagyományos szervezeteket kompromittáló bélyegek híján, a vonzó ártatlan hamvasságot is kínálhatták követőiknek, ami a régi pártokból kiábrándult (bár ökológiai ügyekben kevésbé érdekelt) újabb erőket vonzott. Így hozott a korábban politikától tartózkodó ökológiai mozgalmakba magasfokú harci szellemet az, hogy a hatvanas évek ifjúsági mozgalmainak, s több szélsőbalos, sőt szociáldemokrata szervezetnek számos aktivistája a környezeti helyzet romlásának okát a kapitalista társadalmi rendben fedezte fel. Jelentős gyakorlati politikai-harci tapasztalataik mellett szerepük volt abban, hogy a mozgalom társadalomkritikai, antimonopolista tendenciái megerősödtek, szaporodott az aktív fellépések száma, tehát a mozgalom hatásukra balra tolódott. Felfogásukban a környezetvédő elemek már gazdagon ötvöződtek a megoldásukhoz szükséges más kérdésekkel, mondván, hogy "képtelen a természetről gondoskodni az, aki nukleáris célponttá változtatja az embert". Így vált szorosabbá a kapcsolat az "új társadalmi mozgalmak" más vonulataival, s vált lehetségessé az akcióegység, amely a nyolcvanas évek elején minden korábbinál szélesebb körű tömeges békemozgalmi fellépésben öltött testet.

Témánk szempontjából arra is fel kell hívnom a figyelmet, hogy egyfelől az erős környezetvédő mozgalom az "új társadalmi mozgalmak" más (rakétaellenes, emancipatórikus, szociális stb.) követeléseinek támogatást nyújtva azok súlyát növeli, ám másfelől a

környezetvédők fellépését is erősíti a mögöttes, vagy mellette álló szövetséges tömegmozgalom, amelynek tömegessége az ökológiai problémák megoldását követelő társadalmi nyomást jelentősen felértékeli.

3.3.2 A környezet védelme érdekében szerveződő társadalmi nyomás

Az előbbiekben érintettük azt, hogy a környezetvédelem érdekében szerveződő társadalmi nyomást megtestesítő mozgalmak és szervezetek körül sok a bizonytalanság, s ez már megnevezésükben is jelentkezik, hiszen a számos összefoglalóként használt név mindegyike ellen lehet kifogást emelni. A "környezetvédő" nevet a szó önmagában vett pontatlanságán túl azért érheti kifogás, mert mint említettük, a mozgalom más ügyeket célzó szervezetekkel is összefonódott, tematikájában így sok olyan elem is megjelenik, amely csak átvitt értelemben kapcsolható a környezet védelméhez. Az "ökológiai" jelzőt a hagyományos, általános, vagy biológiai ökológiát művelők vehetik rossz néven. A "zöld" jelzőbe sok minden beleérthető, de a mozgalom egy része önmagára is inkább sértőnek gondolja, másfelől a mozgalom belső (?) tagozódására is éppoly kevés eligazítást ad, mint ahogy például a munkásmozgalom különböző irányzatai között a "vörös". Mivel azonban elven, érlelődő és állandóan formálódó jelenségről van szó, aligha volna értelme taxonómiai okfejtésnek, márcsak azért sem, mert a mozgalom különböző megjelenési formái nem mechanikus kategóriák szerint választják nevüket és szimbólumaikat. A továbbiakban az itthon bevett "környezetvédelem" fogalom nyomán elsősorban a "környezetvédő" mozgalmak és szervezetek kifejezést használom (hiszen témánk szempontjából az a lényeges, hogyan hat e mozgalmak fellépése a környezet állapotára), de az "ökológiai", vagy "zöld" mozgalmak, szervezetek, pártok fogalmakat is - szinonimaként - elfogadhatónak tartom.

A korábbiak során volt szó arról, hogy milyen feltételei vannak a környezetvédő társadalmi aktivitás kibontakozásának. Az aktivitás feltétele az is, hogy a környezeti problémák kellően tudatosuljanak a társadalomban. E vonatkozásban D. Handley és N. Watts a fogalmi fejlődés három szintjét jelöli meg.²⁸ Az elsőnél a környezeti problémákat a termelési folyamatok externáliáiként érzékelik, s úgy tekintik őket, mint amelyek egyszerűen megoldhatók az árrendszer,

technikai korrekciók, "környezetileg felelős viselkedésre" buzdítás és jogszabályok révén: ez a "status quo" szint (mivel a fennálló állapot nem kérdőjeleződik meg). A második szint esetében felismerik politikai és gazdasági korrekcióknak (mint például a növekedő részességnek, a nyilvános vizsgálatok tartásának, a kormányzati információkhoz való hozzáférhetőségnek és alternatív életvitelmodellek támogatásának) a szükségességét. Ez a "reform-szemlélet" szintje. A harmadik - a "radikális reform" szint esetében a környezetpolitikai konfliktusok azon ellentmondások szimbolikus megjelenéseként értelmezhetők, amelyek az ipari állam növekedésének alapvető materiális-gazdasági értékrendszerében gyökereznek.

E három fogalmi orientációs fokozat összhangban van a környezeti tudatosság elkülöníthető állapotaival. (1) Az első az "általános" (generális) fokozat. Ennek első típusánál a tudatosság csak korlátozott, közvetlenül érintett csoportra terjed ki, s egy helyi szinten lezajlott környezeti esemény vagy vita hátrányos következményei, olyan fogalmak mint a "veszély" vagy a "szűkösség" váltják ki. Másrészt eredménye lehet valamely tömegkommunikációs üzenetnek vagy társadalmi kontaktusnak, melyek a környezet állapota iránt általános nyugtalanságot keltenek. Az efféle tudatosság nem kerül konfliktusba a "technika mindent rendbe hoz" megközelítéssel, a környezetnek nincs más kérdésekkel szemben prioritása és a megoldáshoz nem születnek szükségszerűen hozzájárulások pusztán azért, mert egy "környezeti problémáról van szó". Éppígy nem várható, hogy bárki szükségképpen elégedetlen legyen avval, amit a kormány, vagy más tényezők (pl. az ipar) tesz a "probléma" miatt. (2) A második a "megkülönböztetett" (differenciált) fokozat. Ez a kérdés alapvető megértésében tükröződik (pl. a különböző szennyeződések egészségügyi és ökológiai hatásairól, a szükséges intézkedésekről és a költségekről). A környezet mind internálisan (pl. a táj, a levegő, a víz, a zaj stb. viszonylagos fontossága), mind externálisan (más kérdésekkel összevetve) preferálódik. A hivatalos intézkedések megfelelő voltával kapcsolatban fenntartásokra és bírálatokra lehet számítani. (3) A harmadik a "bíráló" (kritikai) fokozat. Ekkor a "környezeti probléma" strukturális eredete - társadalmi, kulturális és gazdasági - is nyilvánvalóvá lesz. Manifesztálódhatnak az értékek és hitek különbségei, különösen a tudományos és technikai fejlődés tekinte-

tében és fellép a gazdasági és társadalmi érték-minták közti konfliktus.

A környezeti tudatosság fejlettségében országok között, de az egyes országokon belül a különböző társadalmi csoportok vagy lakossági közösségek között is jelentős különbségek vannak (ennek okairól korábban részletesen szoltunk). Azt is tényként fogadhatjuk el, hogy a környezetvédő állampolgári és mozgalmi aktivitás fejlődésében is tükröződnek e fokozatok, s mindegyik szinten jelentkezik annak különböző formái - gyakran persze a tudatosság egyenlőtlen fejlődése miatt egyidejűleg jelennek meg eltérő fázisú állapotok.

A környezetvédő mozgalom fejlődésének tanulmányozásához találhatunk támpontokat a politikai mozgalmak dinamikáját vizsgáló marxista irodalomban is. J. Wiatr öt stádiumot különböztet meg: (1) A mozgalom előfeltételeinek kialakulása, amikor létrejönnek a gondolatok cseréjének első formái és kikristályosodik a közös nézetek bizonyos mértéke a politikai mozgalom megteremtésének szükségességét illetően is. Az előfeltételek kialakulásának ez a mechanizmusa a spontán módon, alulról kiépülő mozgalmakra jellemző. Másként jönnek létre azok, amelyeket a politika vagy a gazdaság hatalmi központjai kezdeményeznek. (2) A törekvések artikulációjának stádiuma. Ekkortól lehet a mozgalom megteremtéséről beszélni. A törekvések artikulálása történhet többé-kevésbé részletes program formájában, de olyan formában is, hogy a mozgalom vezérei - vagy eljövendő vezérei - szóban vagy írásban többé-kevésbé pontosan megfogalmazzák a közös célokat és törekvéseket. (3) Az agitáció stádiumában tagok és hívek toborzására kerül a fő figyelem (bár más szakaszokban is van agitáció). (4) A kifejlett politikai tevékenység stádiuma, amikor a mozgalom arra koncentrálja tevékenységét, hogy a hatalomért vívott harc, vagy a kormányzat befolyásolása útján megvalósítsa programját. Ez a stádium a mozgalom erejétől és jellegétől, a maga elé tűzött feladatok típusától, valamint az általános politikai erőviszonyoktól függően hosszabb vagy rövidebb ideig tarthat. (5) A politikai mozgalom elhalásának stádiuma olyan mozgalmaknál következik be, amelyek céljai megvalósultak, vagy megvalósulhatatlannak bizonyultak. Hangsúlyozni kell azonban, hogy valamely politikai mozgalom adminisztratív felszámolása önmagában még nem hoz tartós eredményt, ha nem szűnnek meg a mozgalom társadalmi alapjai is.²⁹

A környezetvédelmi mozgalmak a fejlett tőkés országokban e fokozatok szerint is tanulmányozhatók. A mozgalom előfeltételei fokozatosan jöttek létre, s korábbi kategóriáink szerint a "környezetvédő társadalmi aktivitás gyökerei" formájában jelentek először meg. A törekvések a hatvanas évek második felében artikulálódtak, megszűntek az első "ökológiai ideológiák", bár a részletes program megfogalmazása sokáig elhúzódott. Az agitáció stádiumának kezdete is ekkorra tehető, a zömmel emocionális eszközökkel élő mozgalom mellé tömegek állnak. A hatvanas-hetvenes évtizedfordulón az USA-ban és Japánban, a hetvenes évek második felében Nyugat-Európában is a kifejlett politikai tevékenység stádiumába lépnek a mozgalmak. Elhalásuk stádiumának közelségét többen jövendölték. Már 1977-ben (még kifejlett politikai tevékenysége előtt) úgy tartották, hogy "A környezetvédő mozgalom kátyúba jutott, mert sokat ígért és keveset valósított meg, mert a módszerekre összpontosította figyelmét és megfedkezett a célokról..."³⁰ Papp Zsolt 1981-ben kelt véleménye szerint az ökológisták, a politikai ökológia a várható kudarcára két dolog utal, részint a működő politikai pártszisztéma előbb-utóbb hatékonyan átvállalja követeléseiket, másfelől erőik szétforgácsolódása politikai elkomolytalanodáshoz vezet.³¹ A valóságban ez nem következett be, sőt éppen a fordítottja történt, s úgy tűnik, hogy a mozgalmak tartósan maradnak jelen a politikában. Ennek még az sem mond ellent, hogy sokféleségük is tovább él - ami furcsa módon nem gyengítette, hanem inkább növelte követeléseik súlyát, hiszen a gyakori és változatos fellépés a felaprózódó bázis mellett is a "folyton-jelenlét" érzésével teszi a társadalmi nyomást hathatósabbá. Nem váltak valósággá - sem elméleti, sem gyakorlati oldalról az ilyen kezdeti jóslatok: "A környezetvédelem mozgalmi tevékenységén végigtekintve számtalan különféle koncepciót, törekvést és akciót fedezhetünk fel, apró irányzatokat, amelyek nem olvadnak össze egyetlen áramlattá, nem képesek észrevehetően megváltoztatni a fennálló társadalmi és gazdasági modellt. A környezetvédők nem tudják új értékekkel indokolni céljaik megvalósítását. Lendületük csip-csup megnyilvánulásokban szóródik szét."³⁰ Azt, hogy egy mozgalom hatása nem feltétlenül az egyes akciókban résztvevők számától függ, a korábban már említett GREENPEACE példája is igazolja. Vannak akik úgy tartják, hogy sikereik titka az, hogy az elsők között találták meg az évszázad hangját. Nincs szükség nagy seregekre, alkalmanként

maroknyi kis csoport is elég, amely magával visz néhány tévériportert, fényképészt, hogy megteremtsék a nemzetközi nyilvánosságot. A szervezet vezetőinek az a véleménye, hogy a szexen, a politikán és a sporton kívül az egyetlen dolog, ami lázba hozza a nyugati sajtót, az a kockázat. "Ha lélegzetelállító akrobatamutatványra van szükség, hogy odavonzzuk a kamerákat, hát megteesszük." - vallják és így is cselekszenek.³² Esetükben különösen jól tanulmányozhatók a mozgalom jellegzetes módszerei a "szimbolikus akciók", amelyekben kevés résztvevő ér el nagy hatást (ezekről a módszerek kapcsán még lesz szó), de a mozgalom nem nélkülözi a tömegek direkt támogatását sem.

A tömegbázis a mozgalmak résztvevőinek, a szervezetek tagjainak számában is lemérhető. A hetvenes évek elején semmiből létrejött vagy esetleg jelentéktelen létszámú szervezetekből kinőtt környezetvédő mozgalom nemcsak a tömegek szimpátiáját bírja, hanem az aktív résztvevők és támogatók száma is magas. Lássunk néhány példát! Az említett GREENPEACE-nek, amely 1975-ben alakult, két évvel később 80 000 tagja, 300 000 dollár tőkéje, 1985-re már 1,2 millió tagja és 10 millió dollárnál nagyobb tőkéje volt.³² Az Egyesült Államokban például, ahol a környezetvédő aktivitás tetőfokán a hetvenes évek elején húszmillió amerikai tüntetett a környezetvédelem érdekében,³³ a környezetvédő csoportok tagsága 1985-ben is meghaladta az ötmillió főt, együttes éves költségvetésük a 85 millió dollárt.³⁴ Azt, hogy ez mekkora eredménynek számít az USA-ban, így jellemzi Symonds: "Mióta Reagan elnök hatalomra került Washingtonban, számos liberális idea és program, amely a hatvanas és hetvenes éveket színezte, elbukott. Az egyetlen, amellyel ez nem történt meg, a környezetvédő mozgalom volt, amelyik nem egyszerűen nem veszítette el a köz támogatását, de sokkal erősebbé és tapasztaltabbá vált, annyira, hogy egy sorba kerülőben van a Nemzeti Lövész Egyesülettel és a "right to life" mozgalommal, mint egy szuperlobby."³⁵ Az NSZK 90 környezetvédő szervezetében, összesen 3 millió aktív állampolgár tömörült 1984-ben³⁶ (ez jóval több, mint az összes politikai párt taglétszáma, sőt más források 100-nál is több környezetvédő csoportról tudnak, 5 millió taggal³⁷). A Zöldek Pártra az 1983-as szövetségi választásokon a szavazók 5-6 %-a, az 1984-es európa-parlamenti választásokon 8,2 %-a szavazott.³⁸ Franciaország 70 nagy, országos

és ötezernyi regionális és helyi környezetvédő egyesületében a franciák 3-4 %-a vesz részt.³⁹ A brit felnőtt népességben minden tizedik ember egy környezetvédő csoporthoz tartozik (közel 100 országos és több ezer helyi csoportról tudnak), s a 2,5-3 milliónyi résztvevő száma nagyobb, mint bármely politikai párt, vagy szakszervezet létszáma.⁴⁰ Dániában a felnőtt lakosság 36 %-a vett részt a nyolcvanas évek elején a különböző környezetvédő csoportok és egyesülések tevékenységében, s ez háromszor annyi, mint az összes politikai párt taglétszáma.⁴¹

Amint említettük, a környezetvédő mozgalom fő ereje az, hogy alulról, széles bázison felépülő egyszerre sok, nem apadó forrásból táplálkozó valódi demokratikus tömegmozgalomról van szó. Bár néhány vonásával már foglalkoztunk (a mozgalom egyik fő gyökeréről, a szennyezés elleni tiltakozásról szólva), mégis indokolt a társadalmi nyomás jellegzetes formájának, az állampolgári kezdeményezésnek a kitüntetett szerepére itt is kitérni. Nem meglepő, hogy az egyik oldalon hatékony környezeti intézkedéseket követelő társadalmi nyomás, a másik oldalon a profitjukat féltő tőkés üzletemberek részéről jelentkező ellenállással találkozott. A szennyező vállalatokat nem volt egyszerű rábírní tevékenységük megváltoztatására, sőt arra sem, hogy az általuk károsítottaknak kártérítést fizessenek. A már kikényszerített környezetvédelmi törvények között is gyakori volt a "termelők érdekeinek", a "gazdasági elfogadhatóságnak" a hangsúlyozása. A kezdeti rendelkezésekben sok volt a kiskapu, a bírságok mértéke sem volt nagy, s ezek jó részét is a fogyasztókra lehetett hárítani. Mégis úgy tarthatjuk, hogy a legfontosabb politikai tényező, amely a tőkés hatalmi köröknek jelentős lökést adott a környezetvédelmi intézkedések kidolgozásához - és állandó nyomást tart fenn azok betartására - az a tömeges ökológiai mozgalom volt, amely a társadalmi tiltakozás új formáját jelentette. Bebizonyosodott, hogy lehetséges a korábban elháríthatatlannak és megfékezhetetlennek tartott környezetpusztulás megfékezése de ehhez szükséges az ökológiai tiltakozás, amely egyfelől a kapitalista termelés, másfelől a lakosságnak a termelési szférán kívüli érdekei között antagonizmusból nő ki.

E tiltakozás jellegzetes formája az ún. "polgári kezdeményezési csoportok" működése.⁴² Ezek a hatalmi struktúrától független, főként konkrét, egyedi célok érdekében alakult csoportok, melyek a helyi állampolgári öntevékenységeknek hagyományosan teret adó polgári demokratikus keretek között jöttek létre számos tőkés országban. Feladatuknak a közvélemény és a helyi hatóságok kollektív befolyásolását tekintették - saját lakossági érdekeik védelmében. A "közvélemény Politizálását" már nem az intézmények elleni "absztrakt háború" tömeges pánik és sokk útján akarják elérni, hanem a gyakorlatban, a lakóhelyen támadják a tőkés intézményrendszer gyenge pontjait. Fellépésük ott különösen hatásos, ahol a hatósági igazgatási apparátus és a magántőke összejátszik, s ahol a döntések által érintettek érdekeit kihagyják a tervezésből, ahol a közvéleményt kiiktatják. Annak ellenére jelentős tekintélyt szereztek, hogy fellépésük nem egyszerű (mert sokszor már meghozott döntések ellen kell utólagosan agitálni, eltérő élethelyzetű embereket kell mozgósítani, a hatóságok eleve pozícióelőnyben vannak avval, hogy ki tudják a heves tiltakozás enyhülését várni, hivatkozhatnak feletteseikre stb.). A polgári kezdeményezések által érintett kérdések sokfélék (nevelés-oktatás, kommunális stb.), de követeléseik között kezdettől kitüntetett helyet kaptak a környezetvédelem kérdései. Azokban a helyzetekben különösen szembetűnő ez, amikor a környezettel kapcsolatos intézkedések egyfelől a lakosság egyes csoportjai számára hátrányosan, de másfelől egy bizonyos terület vagy bizonyos egyének érdekében történnek. A helyi érdekek ütköztetésének fókuszává leggyakrabban éppen a környezeti egyenlőtlenségek válnak, s ezek hoztak létre sok, érdekeiért harcoló közösséget. Harcoságukat erősített az a tény, hogy saját környezetükről - életfeltételeikről - szóló döntésekből kirekesztettnek érezték magukat, olyanoknak, akik felett és helyett döntenek, s a döntések ráadásul üzleti érdekek szolgálatában állnak. Azt is érzékelték, hogy a környezeti ártalmak a döntéshozókat (a hatalmi struktúra kulcspozícióit elfoglaló, többnyire nagyobb jövedelmű üzletembereket és hivatalnokokat) kevésbé érintik, hiszen nemcsak irodáik egészségesebbek, hanem anyagi helyzetük révén lakásaik is a szennyezéstől mentes "elit" övezetekben találhatóak, míg a kisebb jövedelmű családok mind munkájuk során, mind lakóhelyükön sokkal több ártalomnak vannak kitéve.

A kezdeti naivitás és kiszolgáltatottság helyett - amikor vagy a környezet állapotának romlása az elviselhetetlenség határához közelít vagy a tájékozottság kiszélesedik - megjelenik a harcos, küzdő közösség szervezett és kellően átgondolt reagálása. Ezek a közösségek már tudatos munkamegosztással fejtik ki aktivitásukat céljuk eléréséért, s munkamódszereik közt minden lehetséges eszköz szerepel annak érdekében, hogy véleményük keresztülviteléhez támogatást nyerjenek.

A polgári kezdeményezési csoportok az állampolgári elégedetlenség kifejezői, azonban politikai súlyuk ellenére nem tartós képletek, hiszen a létrejöttüket előidéző helyi okok megszűnésekor, követelésük teljesítésekor, esetleg annak kudarcát látva, önmaguk is megszűntek. Tartóssá, s helyi, eseti problémákat megoldani szándékozó elszigetelt csoportokból regionális vagy országos egyesületekké akkor szerveződtek, amikor egyértelműen érezhetővé vált, hogy helyi követeléseik alkalmankénti megoldása a problémák gyökerét nem érinti, amíg nagyobb léptékű, a társadalom egészét érinti változások nem történnek meg. Jól szemlélteti a folyamatot Lowe és Goyder megállapítása: "Sok afféle 'tűzoltó-egyesület' lépett fel az elmúlt húsz évben autópálya építés, erőműfelépítés és más széles skálájú fejlesztéssel szemben. Általában rövid életűek és feloszlanak győzelem vagy vereség esetén, főként ha létező helyi szervezetek szövetségesei voltak. Néhány fennmarad és állandó szerepet vállal, folyamatosan összpontosítja a helyi figyelmet más felvetődő környezeti kérdésre. Valójában egy egyedi fenyegetésre válaszul sok hosszú-életű környezetvédő csoport indul el ezen az úton."⁴³

A polgári kezdeményezés végülis annak a paradox helyzetnek a kifejeződése, hogy a nép az önmaga által törvényesen választott hatóságokkal kerül szembe, ami annak a ténynek bizonyítéka, hogy a tőkés állam hatalmi szervezete - mégha a polgári demokrácia játékszabályainak betartásával jött is létre - a tömegektől elidegenült erőszakszervezet. Persze sok esetben a polgári kezdeményezés nem eleve ellenséges a környezet minőségét veszélyeztető szervezettel. A szembenállás egy bürokratikus vagy gazdasági hatalommal szemben akkor fejlődött ki, amikor a jószándékú kezdeményezést ignorálták vagy visszautsították. Így aztán környezeti ügyekben egyre több ér-

dekelt állampolgár tekintette úgy a köz- vagy üzleti tisztviselőket, mint akik gátlástalanul keresztre feszítik, vagy elárulják a társadalom érdekeit olyan egyedi gazdasági, vagy politikai célok érdekében, amelyet alapvetően, vagy morálisan rossznak tartanak, bármennyire törvényes is. A másik oldalon álló tisztviselő pedig úgy tekint a tiltakozókat, mint önmegbízott zavarkeltőket, akik a kormányzás vagy üzlet szabályos, törvényes és hatékony menetébe avatkoznak bele. Miféle jogon - kérdik - terheli és késlelteti ez a kotnyeles kisebbség a közügyek vitelét, amelyért a társadalom bölcsen őket, és nem a tiltakozókat tette felelőssé? - válaszolja Caldwell a paradoxont.⁴² A hatalom meglepetése annál is tökéletesebb, mert a hetvenes évek környezetvédő polgári kezdeményezései esetében nem egyszerűen a tájékozatlan lakosság morgólódásáról van szó, amit könnyedén el lehet hárítani. Mint említettük, e mozgalmak fő erőiket a középosztályból nyerik, a szakszerűséget biztosító tudósok, illetve a lendületet adó fiatal tömegek erősítik, s tapasztalatokat, harci módszereket és kádereket a baloldal különböző csoportjai is nyújtanak. A csoportok és a mozgalom aktivistái így rendelkeznek olyan információkkal és államszervezeti ismeretekkel, amelyek alkalmazhatók a szokásos hivatalos apparátusi magyarázatok, alibik megcáfolására. A csoportokban vannak pénzügyi szakemberek, tanárok, mérnökök, farmerek stb., akik képesek aprólékosan megvizsgálni a költségvetéseket, költséghaszon elemzéseket végezni, a diszfunkcionalitásokat megtalálni, a félrevezetéseket feltárni, de arra is képesek, hogy olyan alternatívákat dolgozzanak ki, amelyeket a köz-tisztviselők nem tudtak (vagy nem akartak) a döntéshozókészítés során elkészíteni. Az ilyen aktivisták számára a közhivatal nem misztérium és nincs meg bennük annak a feltételezésnek a türelme, hogy a kormány vagy a hivatal tudja a legjobban, tehát bizonyosan a legjobban is cselekszik, hiszen a közvélemény nem is rendelkezhet olyan informáltsággal.

Mindezekből persze nem következik, hogy a környezeti vitákban a hatóságok mindig tévednek, és az állampolgári fellépésnek ab ovo mindig igaza van. Előfordultak olyan esetek is, amikor a hatóságok környezetvédő intézkedését a polgárok felháborodása miatt kellett visszavonni (mint például még 1965-ben az USA California államában, amikor az állam kormányzata a környezetvédők nyomására elrendelte

a gépkocsik kipufogógázszűrő berendezésekkel való felszerelését, majd az érintett lakosság tiltakozására visszavonták az intézkedést.⁴⁴ (Megjegyzésre érdemes, hogy hasonló intézkedés elfogadása Japánban későbbi előnyöket jelentett a gépkocsiiparnak, s az USA-ban a lakosság környezeti tudatosságának növekedésével később még szigorúbb rendelkezések léptek életbe). Előfordul az is, hogy a tömeges környezetvédő tiltakozás a lakosság más csoportjának tömeges tiltakozásával találkozhat (például a Rajna-Majna-Duna víziút építése során az NSZK-ban a Jura-hegységben az Altmühl-völgy átalakítása kapcsán, ahol a környékbeli lakosság körében kibontakozott mozgalom ötven-ezer aláírást gyűjtött a terv támogatására, míg a természetvédők főleg az NSZK északi tartományában és Ausztriában léptek fel a csatornaépítés ellen⁴⁵). Volt példa arra is, amikor a környezetvédelem jelszavával sikerül a lakosságot saját érdekei ellen mozgósítani - esetleg éppen valamely gazdasági hatalom érdekében (vannak, akik szerint Ausztriában a kétmilliárd schillingért felépített zwentendorfi atomerőmű üzembehelyezését az olaj-lobby fúrta meg fondorlatosan: 1978 őszén az erről megtartott "taktikai" népszavazáson döntöttek a beindítás ellen az osztrákok).⁴⁶ Előfordulhat a helyi hatalmi-képviselői szervek és a központi kormányzat között is érdekütközés (az NSZK-ban például Augsburg városa fáinak pusztulásáért az általa felelősnek tartott szövetségi kormányt pereli kb. 80 000 dollárnyi kártérítésért⁴⁷). Az sem ritka eset, amikor a konfliktusban mindkét oldalon kormányhivatalnokok állnak (mint például a floridai Everglades mocsár területén tervezett repülőtér-építés esetében⁴⁸), s előfordul, hogy éppen a hatóságok kockáztatják a választók politikai megtorlását és magasabb szintű irányítók rosszallását környezeti érdek érvényesítésével valamely környezetromboló helyi érdekekkel szemben. Mindezek lehetségesek, de a gyakorlat azt mutatja, hogy a legtöbb esetben a környezetvédők fellépése jogos. Az is egyértelmű, hogy az állampolgárok önkéntes és szervezett fellépése mind a környezet ügye szempontjából alapvető fontosságú, mind pedig konstruktív erő a kormányzás nagyobb felelősségének és más állampolgárok komolyabb környezeti tudatosságának kialakulásában. Azok a hatósági stratégiák és taktikák pedig, amelyek nem veszik számításba az érintett lakosság környezetre vonatkozó elképzeléseit, éppen maguk számára támasztanak elháríthatatlan akadályokat. Ezért ma már a hatóságok részéről egyre gyakoribbak a várható tiltakozást előzetesen kezdő módszerek alkalmazása.

3.3.3 A környezetvédelmi érdekek képviselésének, érvényesítésének módszerei

Az előbbiek is azt tükrözték, hogy a környezetvédelemnek számos érdekekkel kell megbirkóznia ahhoz, hogy valóban hatékonyá váljék egy társadalomban. Mivel a környezet minőségének megőrzéséhez vagy javításához is érdekek fűződnek, ezért voltaképpen ezek konfliktusaiban és kompromisszumaiban érlelődik a gyakorlati környezetvédelem. A környezetvédelmi érdek azonban gyakran csak szűkebb csoportok érdekeként jelentkezik (érintettségi alapon); gyakran szélesebb tömegek érdekeként, akikben viszont ez az érdek még kevésbé tudatosult; de az is előfordulhat, hogy a jövő generációk érdekei kerülnek konfliktusba az éppen élő generáció akár valamennyi tagjának érdekeivel. A felsorolt példák közül az is következhetne, hogy a környezetvédelmi érdek - mivel bázisa elméletileg szűk, vagy szinte egyáltalán nincs - könnyedén söpörhető félre. Ez mégsem történik így, noha sokak szerint az ökológiai szervezetek érdekei a "gyengébb" érdekek közé tartoznak - például az amerikai pluralizmus rendszerében, az öregekéhez, vagy a fogyasztókéhoz hasonlóan - szemben a nagy társadalmi csoportok érdekeivel (pl. munkások, farmerek, munkaadók)⁴⁹.

Annak, hogy egy adott érdek kinyilvánításának feltételei mennyire hatékonyak (vagyis sikerül-e a csoportakaratú sűrűsödő individuális érdekorientációk hatékony szervezeti, szövetségszerű képviselete), Papp Zs. szerint a következőktől függ: (1) Fennáll-e a szerveződésre való igény? (motivációs feltétel); (2) Fennáll-e a szerveződésre való képesség? (szükséges a homogén státusz, illetve a közösként felismert státuszinkonzisztencia); (3) Fennáll-e a konfliktusra való képeesség? (teljesítményfeltétel: nyújtanak-e az érintettek olyan közös teljesítményt, amelynek rendszerstabilizáló-integratív képessége magas, és az érintettek képesek a teljesítményt elmulasztani, vagy fenyegetőzni vele); (4) Fennáll-e a konfliktusra való hajlandóság? (militancia-feltétel, amely a konkrét erőviszonyoktól, a nyerhető előnyöktől, illetve a várható veszteségektől függ). E feltételekből az következik, hogy az olyan népességcsoportok szükségleteinek hatékony képviselete nehezebb,

amelyek nem rendelkeznek homogén státussal, amelyeknek nincs munkaerőpiaci jelenlétük. A környezetvédelem érdekében fellépő csoportok jellegzetesen ilyenek (hiszen még a legintenzívebb tiltakozással járó szennyezési érintettség is lakóhelyi népességhez kötődik, ahol heterogén társadalmi bázis van, s az egyetlen komoly megvonható teljesítmény a szavazat megvonása). A magasan fejlett ipari rendszerekben olyan szükségletek hatékony érdekorientációvá formálása különösen nehéz, amelyek általános jellegűek és nem köthetők belsőleg homogén státuscsoportokhoz; amelyek kívül húzódnak bér munka és tőke, munkavállalók és munkaadók funcionálisan fontos mezsgyéjén, amelyek radikális csoportok, s úgy próbálják túllépni az adott lehetőségek határait, hogy közben nem tartják magukat a stabilitás óvásától előírt-megkívánt "pragmatikus cselekvés okossági rendszabályaihoz".⁵⁰ A környezetvédelmi szükségletek éppen jellegzetesen ilyenek, s ugyan igaz az, hogy a kismértékű szervezhetőség és konfliktusképesség hátrányos helyzetbe hozza az adott érdekegyesületeket, ez azonban a képviselt érdek objektív fontosságából semmit nem von le. A hosszú ideig visszhangtalanul működő környezetvédő, természetbarát egyesületek bár mindvégig képtelenek voltak az állami döntéseket befolyásolni, az általunk felvetett problémák objektív súlya fokozatosan megmozgatta a nyugati társadalmak mind nagyobb részét és végül tömegmozgalom alakjában mára a "zöldek" pártjaként a politikai intézményesedés pártrétegét átszakítva törtek ki az egyesületi lét korlátaiból.⁵¹

A párttá alakulás és a parlamenti harc azonban csak egyik eszköze a környezetvédelmi érdekek képviseletének és érvényesítésének - mégha egyik kifinomult eszköze is. A környezetvédő mozgalom fellépésének hatásossága azonban nem feltétlenül attól függ, hogy van-e az adott országban zöld párt, vagy nincs (e kérdés részletesebb kifejtésére a következőkben visszatérünk). A szerveződés formája változatos lehet a laza, spontán mozgalmi jegyeket viselő alkalmi csoportosulásoktól, választási egyesüléseken és pressure groupokon át az egyesületekig és a pártokig. A szerveződés elvei azonban már több közös vonást mutatnak, mint például az autonóm, decentralizált hálózat, leépített hierarchiával és bürokráciával és közvetlen demokratikus megoldásokkal.⁵² A környezetvédő csopor-

tok fellépésének tematikája is hatással van a használt munkamódszerekre és harci eszközökre (más-más gyakorlattal lehet találkozni a széles politikai tevékenységet folytató szervezeteknél, vagy a globális problémákban érdekelteknél, mint az élővilág és erőforrás-védő csoportoknál, a táj- és településvédőknél, a rekreációs ügyekkel foglalkozóknál, vagy a szennyezés ellen tiltakozóknál stb.).

Az alkalmazott munkaformákat aszerint is megkülönböztetem, hogy az adott környezetvédő csoport mértékadó aktivistái, vezetői milyen bázist képviselnek, illetve honnan kerültek a mozgalomba (amint ez a tematika megválasztásánál is döntő). Az egyik végleten állók (az ellenkultúra, a hatvanas évek végi vietnami háborúellenes, vagy diákmozgalmak, és a korábbi ultrabalos irányzatok örökösei) a direktebb, tömeges konfrontációra, sokkoló demonstrációs technikákra épülő, gyakran a törvényesség határait meghaladó módszerek használata mellett állnak, míg a másik póluson egyes hagyományos egyesületek etablirozt és "apolitikus környezetvédelemet" hirdető tagjai az argumentációra, a hatóságokkal való dokumentált és törvényes dialógusra helyezik a hangsúlyt. Így aztán a mozgalmakon belüli megosztottság nemcsak a résztvevők politikai eredete, hanem a módszerek feletti vita képében is megjelenik. A munkaformák változatos volta miatt érdemes rövid áttekintésük, de ezelőtt tegyünk rövid kitérőt a politikai pszichológia területére.

A politikai viselkedés három fő formájának D. Handley és N. Watts a konvencionális tevékenységet, a tiltakozást és a repressziót (elfojtás) tartja.⁵³ A környezetvédő politikai viselkedés nyilván az első két formában mutatkozik meg (hiszen ha represszív, akkor nem aktiv, "védő", hanem passzív elemek dominálnak - bár ez is történhet környezeti hatásokra: mint például a szennyezés miatti lakóhelyváltoztatásnál).

A konvencionális politikai tevékenységet S. Verba, N. Nie és J. Kim két alcsoportba hat kategóriájába sorolja.⁵⁴ A "politikai részvétel" (participation) alcsoportba tartozik a szavazás, a (vá-

lasztási) kampány-aktivitás, a közösségi aktivitás és a személyes kapcsolatok. Az első két kategória a választási folyamathoz kötődik, s már ezek között is nagy különbségek vannak az állampolgár kezdeményezése szempontjából (a szavazás egyszerű állampolgári aktus, míg a kampány-aktivitás a részvétel magasabb szintjét követeli). D. Handley és N. Watts szerint a "közösségi aktivitás" a környezetvédő tevékenység jellegzetes kategóriája.⁵³ A "politikai részesség" alcsoportjába olyan két kategóriát sorolnak, mint a vita és az érdek (utóbbi csoportosítás értéke a korszerű marxista érdekfelfogás szempontjából erősen vitatható). A politikai viselkedés második fő formája, a tiltakozás is tovább bontható: egyrészt aszerint, hogy erőszakos, vagy erőszakmentes, illetve aszerint, hogy egyéni, vagy csoportos tiltakozásról van-e szó. A környezetvédő tevékenységre legfőképpen a kollektív és erőszakmentes tiltakozás a jellemző, habár kivétel itt is akad, hiszen ismeretek környezeti vonatkozású kérdésekkel kapcsolatosan a tiltakozás egyéni és szélsőségesen erőszakos formái is. Utóbb idézetek⁵³ a politikai viselkedés, a politikai szerep, a környezeti tudatosság, valamint az értékek különböző típusai közti kapcsolatok alapján a környezetvédők tevékenységét úgy írják le, mint közösségi, csoportos, erőszakmentes politikai viselkedést, mely aktivista típusú politikai szereplőkkel, posztmateriális értékek érdekében, a környezeti tudatosság kritikai szintjén valósul meg.

Tekintsük át most már saját kategóriák alapján a környezetvédő mozgalmak által használt munkamódszereket, harci eszközöket, mint olyan utakat, amelyeken keresztül a környezetvédelmi érdekek képviselete, érvényesítése, illetve fontosságuk bizonyítása a fejlett tőkés országokban zajlik. Az egyes kategóriákba sorolható munkamódszerek természetesen roppant változatos formában jelenhetnek meg, alkalmazásuk függ az adott ország általános politikai kultúrájától, normáitól, politikai és jogi intézményrendszerétől, állami környezetvédelmi gyakorlatától, az adott szervezet hagyományaitól, követeléseinek természetétől, résztvevőinek indíttatásától, az adott időpont nemzetközi politikai (vagy történelmi) körülményeitől stb. Így abban is lehetnek eltérések, hogy legális vagy törvénytelen-e egy eszköz használata (hiszen az egyik ország-

ban elfogadott akció egy másikban törvénytelen is lehet). Az alkalmazott munkaformákat akövetkező - természetesen nem mereven elhatárolódó - hat kategóriába sorolom:

- (1) tudományos-szakmai természetű eszközök;
- (2) példaadó és karitativ tevékenység;
- (3) polgári jogi eszközök;
- (4) nemzetközi nyomás;
- (5) tömegeket meggyőző és mozgósító akciók;
- (6) a politikai intézményrendszer közvetlen befolyásolásának eszközei.

(1) Az első kategória, a tudományos-szakmai természetű eszközök használata távoli múltba tekint vissza, hiszen már a régi természetvédő egyesületekben tömörült (főként szaktudományos) erők ezirányú munkája hagyományos. Tartalma persze sokat változott, erősebb politizáló, olykor konfrontáló töltést is kapott. Ezek a formák is változatosak lehetnek. A környezetvédők, illetve az őket támogató szakemberek adott területek (ez lehet persze akár az egész Föld is) környezeti állapotáról felméréseket, jelentéseket készítenek, ezeket a nyilvánosság elé tárják. Ezek a jelentések a "forró pontokra" koncentrálnak, és gyakorta realisabb képet adnak, mint a hivatalos szervek, vagy éppen a kormányok által készített hasonló dokumentumok (például az 1972-es stockholmi ENSZ konferenciára az egyik legelső japán környezetvédő csoport, a "Jishu-Koza" is készített egy nemzeti jelentést "Szennyezett Japán" címmel, mert a kormány által készített dokumentum palástolta a helyzet kritikus voltát⁵⁵). A szakmai információk széles körben való terjesztése, a szakirodalom figyelése, újdonságaira a figyelem ráirányítása éppúgy az eszközök közé tartozik, mint a környezetvédő csoportok által végzett szakszerű szennyeződés-mérés (vannak erre külön specializálódott szervezetek, például az USA-ban), vagy egyes szennyező anyagok vagy kemikáliák élettani hatásainak kísérleti bizonyítása, az eredmények közzététele. Aktuális kérdésekről konferenciák, viták, ún. műhelyek (workshop) szervezése is gyakori, ahol nem csupán a helyzet feltárása történhet meg, de a szakmai információk birtokában alternatív megoldások, ellentervek elkészítése is, amelyeket tekintélyes tudósok nyilatkozata támaszthat alá.

(2) A "példaadó és karitatív tevékenység" néven összefoglalt kategóriában egymástól ugyan különböző, de mégis több közös vonást mutató tevékenységtípusokról szólnak. A közös vonásokat a munkaformák szándékoltnak szimbolikus mártiriomsága, illetve töredék-aszkezise adja. A példaadó tevékenységen érthetünk életmód-példát (mint az alternatív életmódot folytatók csoportjai, vagy a reformtáplálkozás hívei, vagy akár az anyag- és energiatakarékos megoldások terjesztését-reciklált papír használata, kerékpárközlekedés autó helyett, árubejuttatás stb.), amely inkább egyéni és kevesebb közvetlen politikai részvételt jelent, de lehet harcos, önfeláldozó, kockázatt vállaló környezetvédő fellépés is (ami megmutatkozhat olyan egyszerű formában, mint a fakivágás megakadályozása fáramá-
szással, de lehet az atomrobbantások ellen a kísérleti színhelyre hajózás is). Hatása egyaránt van mindkettőnek, s e hatás segíthet azokban a karitatív akciókban is, ahol a hagyományos jótékonyághoz hasonló gyűjtőakciókkal összeszedett pénzeket fordítanak környezetvédelmi célokra. Ez szolgálhat károsultak támogatására (ritkább eset, s inkább csak katasztrofális helyzeteknél fordul elő), de kiépült rendszere van a természetvédelmi célokra történő adakozásnak (például a World Wildlife Fund formájában kipusztulófélben lévő állat- és növényfajok megmentésére, vagy természetvédő szervezetek számára azért, hogy értékes területeket természetvédelmi terület céljára megvásárolhassanak⁶¹), s az is fontos bizonyítéka ennek, hogy számos környezetvédő szervezet bevételeinek jelentős részét jelentik az adományok. Megemlíthető a környezet- vagy természetvédelmi célból közösen végzett önkéntes fizikai és szellemi munka szerepe (a szocialista országokban társadalmi munkának is hívhatnánk, bár vannak olyan sajátosságai, amelyek megkülönböztetik: például a munkanélküliek számára elfoglaltságot ad, vagy a katonai helyett civil szolgálatot adók foglalkoztatása).

(3) A polgári jogi eszközök használata alapvetően két hagyományos jogintézményen alapul: a kártérítési felelősségen és a szomszédjogokon. A környezetvédő mozgalmak és szervezetek szerepének e területen azon országok jogrendszere segíti elő, ahol a bíróságok a perlési jog állandó kiterjesztésével gyakorlatilag minden -

kinek lehetővé tették a perindítást, jogalapot teremtettek az ún. populáris akciónak. Így például az USA-ban a NEPA (a szövetségi környezetvédelmi törvény) első három évében indult 150 perből 130-at polgárok indítottak, ezek több, mint felében egyesület volt a felperes. A környezeti érdekek érvényesítése szempontjából igen nagy jelentősége van annak, ha az ún. környezeti hatásfelmérés (environmental impact statement) készítését törvény rendeli el minden törvényjavaslat vagy tervezett akciók esetében, s ez széles körben hozzáférhető, bírói úton támadható is.⁵⁷

A környezetvédők a fenti lehetőségek alapján polgári jogi eszközökkel főként két területen élnek. Az egyik a szennyeződés károsultjainak érdekében való fellépés (illetve gyakran a károsultak maguk egyesülnek környezetvédő szervezetté), a másik pedig várható környezeti károk, illetve az eredeti állapotok hátrányos megváltoztatása elleni előzetes ellenállás. A károsultak követeléseinek jogrendszer alakító hatásait is jól megfigyelhetjük a hatvanas évek során Japánban, ahol a botrányos tömeges mérgezési esetek nyomán kibontakozott tiltakozás és tömeges jogi próbálkozások (első ízben az "itai-itai"-kór károsultjai pereltek) segítette életre 1973-ban a "Szennyeződés okozta egészségkárosodások kártérítésének törvényét". A törvény felhatalmazta a kormányt, hogy bizonyos szennyező anyagok okozta betegségek esetén (higany- és arzénmérgezés, krónikus bronchitis, bronchiális asztma) az áldozatoknak egy központi alaptól fizessen kártérítést (melynek kétharmadát a szennyező üzemek fizetik). 1978-ban Japánban 63 741 olyan károsultat tartottak hivatalosan nyilván, akiknek fizettek kártérítést. Bár a jogi út gyakran túl lassú és időigényes (Japánban akkor is 3-5 évig húzódik a per, ha a károsodás nyilvánvalóan a szennyezéstől keletkezett), de a perek száma mégis emelkedő, hiszen a jogi út jól mozgósítja a közvéleményt, s így a politikai nyomás formájává válik (pl. az oszakai repülőtér ügyében elvesztették a környezetvédők a pert, de jelentős zajcsökkentési intézkedéseket hoztak a beruházók és üzemeltetők.)⁵⁸

(4) A nemzetközi nyomás jelentőségét korán felismerték a környezetvédők. Szinte a mozgalom kezdeteitől érvényes a gondolat, hogy a "környezetvédelem nem ismer országhatárokat", s korán létrejönnek a kapcsolatok az egyes nemzeti szervezetek között, számos szervezet egyenesen nemzetközileg működik. E kapcsolatok elsősorban az eszmék, gondolatok, tapasztalatok, módszerek cseréje miatt fontosak, de környezetvédelem érdekében álló politikai nyomás sajátos eszközeiként is felhasználhatók. Elképzelhető ezek révén az, hogy egy olyan országban, ahol más országokból származó szennyeződés okoz súlyos károkat (mint például Skandináviában a savas esők), a hazai környezetvédők esetleg éppen a szennyeződést importáló országokban működő külföldi szövetségeik segítségével tudnak hatást elérni. Így például a Friend of the Earth brit tagszervezete 1984 karácsonya előtt szervezett a savas eső ellen tüntetést halott karácsonyfákkal és a savas esőtől károsított országok emblémáival, s sürgették az általuk is legnagyobb szennyezőnek tartott Nagy-Britannia csatlakozását az SO_2 szintet 30 %-kal csökkentőkhöz.⁵⁹ Másfelől az az eset sem kizárt, hogy amikor egy ország környezetvédő mozgalomának belső ereje kevés adott belső kérdések győzelemre viteléhez saját kormányával, vagy vállalatokkal szemben, a nemzetközi támogatás, a külföldi testvérszervezetek fellépése billentheti javára az erőviszonyokat. A nemzetközi nyomás általában legális keretek között folyik, de ismereteseek olyan példák is, amikor a külső környezetvédők fellépése a törvényadta kereteket átlépte (határsértés, idegen ország területén engedély nélküli kutatások stb.⁶⁰).

(5) A legszínesebb kategóriába a tömegeket meggyőző és mozgósító akciók tartoznak. Ezeket nevezhetnénk agitációs és propaganda módszereknek is, amelyek terén nagyon sokféle, s gyakran szélsőséges és illegális, de éppoly gyakran figyelemreméltóan új megoldások is találhatók. (Természetesen a korábbi kategóriák is viseltek a tömegek befolyásolását szolgáló elemeket, s maguknak a csoportoknak, mozgalmaknak a szerveződése és szervezeti élete is számos ide sorolható vonást visel.)

Általánosan használt formának tekinthetők a különböző tömegakciók, amelyekkel kapcsolatban a mozgalom fejlődésének már korai szakaszában komoly vita vetődött fel az alkalmazható erőszak kérdéséről, hiszen a környezetvédő tömegakció gyakran törvényesen szembesített döntés ellen lép fel, s a fellépés során nemegyszer kerül szembe az állami erőszak szervezeteivel (vagy akár csak más gazdasági, vagy társadalmi érdekek képviselőivel). Kezdetben - különösen az újbaloldal radikális vonulataiból érkezett aktivisták hatására - a tömegakciók éles konfrontációkhoz vezettek a környezetvédők és a rendőrség között. (P. a tokiói repülőtér tervezett helyét 13 évi tiltakozás után foglalta el a rendőrség 1978-ban, s az összeecsapásnak hat halálos áldozata és sok ezer sebesültje volt⁶¹, vagy az NSZK-beli brokdorfi atomerőmű ellen a hetvenes évek közepétől a nyolcvanas évek elejéig sorozatosan voltak tüntetések és a rendőrséggel való súlyos összeecsapások, amelyekről a sajtóelemzések szinte hadijelentésként számoltak be, s már nem annyira ökológiai, mint az államhatalommal szemben való demonstratív konfrontációvá váltak.⁶²)

Az összeütközések nyomán kibontakozott viták vezettek az erőszakmentesség elvének uralkodóvá válásához a nyugat-európai zöld mozgalmak esetében is. A nyugatnémet Zöldek párt saarbrückeni programja önmagát az erőszak minden formája ellen küzdő mozgalomként definiálja, melyek célja egy olyan demokratikus politikai kultúra kialakítása, amelyben egyáltalán nincs szükség semmiféle erőszak alkalmazására, de azt is hozzáteszi, hogy az erőszakmentesség elve nem zárja ki a békés társadalmi ellenállást, a polgári engedetlenséget az állami intézkedésekkel szemben (például a tárgyak elleni erőszak formájában: békés házfoglalás, ülősztrájk, útelzárás stb.)⁶³.

A tömegakciók formája változatos, lehetnek hagyományos tüntetések, felvonulások, gyűlések, de szélsőségesebb formáik is gyakoriak: általában ellenzett beruházások (pl. atomerőmű, hulladéklerakó, repülőtér, autópálya) helyszínének rövidebb-hosszabb ideig történő megszállása, ott gyűlések, ülősztrájkok tartása, vagy akár táborozás, vagy szimbolikus épületek emelése, netán település alapítása. Utóbbi szemléletes példája az NSZK-ban az alsó-szászorszá-

gi Gorleben mellett tervezett nukleáris hulladéklerakó körül kibontakozott ellenállás. Eleinte a helybeliek akadályozták tüntetéssel, az odavezető utak járművekkel történő elzárásával a munka megkezdését, majd - miközben a tervről folyó tudományos vitákban is részt vettek a környezetvédők - 1980 májusában ötezer aktivista szállta meg a terepet, s néhány nap alatt 50 házból álló falut építettek fel, amelyet a következő hónapban a rendőrség ürített ki.⁶⁴ A "területmegszállás" persze történhet kevesebb részvevővel, mint például a szennyező üzemek előtti ülősztrájkok, vagy irodák, hivatalok megszállása révén.

Az agitációs és propaganda eszközök további formái is általánosan tekinthetők. Jelvényeket, öntapadókat, röplapokat, brossúrákat, plakátokat, könyveket adnak ki, amelyek bemutatják a környezeti károkat, hatásaikat és azokat előidéző felelősöket, s ezeket aktivistáik segítségével minden lehetséges módon terjesztik. Megemlítjük a hagyományos módszernek számító előadás-sorozatokot, szabadegyetemeket (érdekes, hogy Japán első környezetvédő szervezete éppen egy ilyenből nőtt ki⁶⁵), a természetben tartott ismeretbővítő és nevelő célú táborozásokat, kirándulásokat (főként az ifjúsági szervezeteknél nagyjelentőségűek).

A tájékoztatás területén a környezetvédők részben saját lapjaikkal, folyirataikkal, sokszorosított belső, vagy szélesebb körben terjesztett kiadványaikkal operálnak. Másrészt minden lehetséges eszközt igyekeznek a tömegtájékoztatás csatornáin is céljaik javára használni, bár ezek korlátozottak azért, mert a tőkés hatalom, vagy maguk a hirdetéseikkel a sajtót, televíziót eltartó monopóliumok - akik ellen akcióik éle többnyire irányul - ezeket saját kezükben tartják. Persze a tömegkommunikációnak vannak önálló érdekei is, és ezek között az is megemlíthető, hogy szenzációkat, érdekes híreket kíván fogyasztóinak nyújtani, s ezt a környezetvédők is felismerték.

Ezért külön kell szólnunk azokról a sokkoló demonstrációs technikákról, amelyeket a mozgalmak gazdag változatossággal alkalmaznak. E technikák az amerikai polgárjogi mozgalmak, a pop ellenkultúra

és a nyugatnémet hatvanas évekbeli parlamenten kívüli ellenzék fegyvertárában arra szolgáltak, hogy bénítsák a polgári életvezetést, társadalmi idegességet, bizonytalanságot, félelmet keltsenek, s a közvéleményt politikailag felrázzák.⁶⁶

Ezek között akadnak a figyelemfelkeltés olyan extrém és törvénytörő formái is, mint a terror eszköze. Az "ökológiai terrorizmus" elsősorban antinukleáris terrorizmusként jelenik meg a hatvanas évek közepétől, legkorábban az USA-ban. Voltak olyan atomenergia-ellenes terrorista akciók, amelyek éppen csak azt kívánták bizonyítani, hogy az atomerőmű sebezhető a terrorizmus által, s akadtak olyanok is, amelyek már valóságosan is politikai célok érdekében, minden környezeti töltet nélkül támadtak nukleáris intézmények ellen (mint a breton és baszk szeparatisták, vagy a franciák által Iraknak gyártott berendezéseket tönkretévő, önmagukat környezetvédőknek álcázó izraeli titkosszolgálat)⁶⁷. Mindkét típus végülis az antinukleáris érzelmek erősödését segítette elő.

Természetesen nem minden sokkoló demonstráció ennyire szélsőséges. A szimbolikus akciók sokaságának és változatosságának a nyilvánosság biztosításában fontos helye van, s a környezetvédők sikereiben az is szerepet játszik, hogy e módszerek új szint jelentenek a hagyományos pártok elszürkült eszközeihez szokott politikai színpadon. A szimbolizmus sokféleségére néhány példa: Az USA Külügyminisztériuma előtt pingvinruhás "greenpeacerek" tiltakoztak az Antarktisz Konferencia ellen⁶⁸; a dán NOAH környezetvédő csoport világoskék kolbász, sötétkék kenyér és enciánkék szódavíz utcai osztogatásával próbálva felhívni a figyelmet az élelmiszerek festékeinek és adalékanyagainak veszélyeire⁶⁹; az NSZK elnökének légzőbeteg kisgyerekekkel adatták át a légszennyezés csökkentését kérő levelet⁷⁰; a jelképes temetések gyermekkoporsókkal; gázálarcos felvonulások; utcaseprési akciók stb.

(6) A politikai intézményrendszert közvetlenül befolyásoló eszközök is változatosak. A döntéshozók és a hatóságok befolyásolását szolgálják a lobbyzás (előszobázás, kijárás) legjobban az USA-ban kialakul formái, de hasonló típusú jelenségekkel, például a hivatalok és képviselők beadványokkal, petíciókkal, levelekkel,

telefonokkal, táviratokkal megkeresésével (esetleg tömeges bombázásával) más országokban is gyakran találkozhatunk a már tárgyalt polgári kezdeményezések formájában. Az NSZK-ban például a környezetvédelmi intézkedések háromnegyed részét állampolgári kezdeményezés eredményeként hozták meg⁷², de akad olyan ország is, ahol a polgári kezdeményezési csoportok tárgyalási kísérletei többnyire kudarcra járnak. Ugyanebbe a csoportba tartoznak azok a tevékenységek, amelyekkel a környezetvédők azt kívánják bizonyítani, hogy az adott kérdésben a lakosság nagy részének, netán többségének támogatását bírják: ilyenek például az aláírásgyűjtő akciók (példaként korábban említettük az Altmühl-völgy esetét), vagy pedig a környezeti ügyekről rendezett szimbolikus népszavazások, illetve azok a valószínűségi népszavazások, amelyeket környezetvédelmi vonatkozású kérdésekben sikerül kikényszeríteni. (Utóbbiak egyik legismertebb példája az ugyancsak említett osztrák eset a zwentendorfi atomerőmű üzembehelyezéséről). Ugyancsak e kategórián belül kell megemlíteni azokat a sajátos formákat a környezetvédők módszereinek, amelyeket az "állampolgári engedetlenség" címszó alatt szoktak összefoglalni, s gyökereit például Thoreaunál, Gandhinál, az USA polgárjogi és háborúellenes mozgalmainál, az ellenkultúrában lehet fellelteni.

Szólnunk kell még e kategóriában a környezetvédőknek a választásokkal kapcsolatos viszonyáról: szinte mindenütt részt vesznek a kampányban, fellépnek jelöltek mellett vagy ellen. Jellemző formája ennek az a kampány, amit az Egyesült Államok környezetvédői a választások előtt folytatnak a "Tizenkét Koszos Ember" listájának összeállításáért, melyre azokat a képviselőházi tagokat veszik fel, akik véleményük szerint a legtöbb kárt okozták a környezet egészségének és szépségének. Az 1980-as választások során a listán szereplő képviselők többségét nem választották újjá.⁷³ A környezetvédők támogatása is hatásos: az 1976. évi választásokon azon 16 kongresszusi jelölt közül, akiket támogattak, tíz győzelmet aratott. Sok országban gyakorlat, hogy a környezetvédők saját választási tömörülést, vagy pártot hoznak létre - s így a parlamenti harcokba is közvetlenül kapcsolódhatnak be (amint erről a munkaformáról részletesebben is szólnunk).